

University of Groningen

Captain van Jong Holland

Rewijk, Daniël

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2015

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Rewijk, D. (2015). *Captain van Jong Holland: een biografie van Pim Mulier, 1865-1954*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. [S.n.].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Noten

NOTEN INLEIDING

- 1 Louise Borden (verhaal) en Niki Daly (illustraties), *The greatest skating race. A world war II story from the Netherlands* (New York 2004) 10-11.
- 2 Ibidem, 16.
- 3 Ibidem, 33.
- 4 Ibidem, 12.
- 5 Marjolein van Rotterdam, *Via Gladiola, 100 jaar vierdaagse ten voeten uit* (Utrecht 2009) 14-17. De eindeloze reproductie van deze reputatie blijkt bijvoorbeeld uit de website van het Friese sportgala: <http://www.sportgalafryslan.nl/pim-mulier>.
- 6 Daniël Rewijk, 'Sport voor iedereen. F.W.C.H. baron van Tuyll van Serooskerken en de Nederlandse sportwereld' in: *Virtus* 14 (2007) 141-156.
- 7 Enkele van de andere namen die in deze biografie herhaaldelijk naar voren zullen komen zijn: A.N.J.N. baron van Brienen van de Grootte Lindt, C.A.A. Dudok de Wit en G.D. baron de Salis.
- 8 Aangetroffen op Wikipedia, 7 mei 2014: 'Daarna studeerde hij in Zweden, waar hij bij de Lappen leerde skiën en jagen. Hij verbeterde zelfs een paar van hun beste skitijden.'
- 9 Frans van den Nieuwenhof, 'De ontmaskering van Pim Mulier, aartsvader van de Nederlandse sport blijkt fantast' in: *Voetbal International* 25 juli 2012, 60-65.
- 10 Als vroege standaardwerken gelden: Ruud Stokvis, *Strijd over sport: organisatorische en ideologische ontwikkelingen* (Deventer, 1979) en *De sportwereld: een sociologische inleiding* (Alphen aan den Rijn/Brussel, 1989).
- 11 Volgens Gijs Zandbergen deed Stokvis tijdens een lezing in het najaar van 1994 een oproep tot vorming van een werkgroep die de vele facetten van Muliers leven onder de loep kon nemen. Zie: Gijs Zandbergen (mmv Anrie Broere), *Pim Mulier, IJdel maar weergaloos* (Amsterdam 1996) 15-16.
In een artikel uit 1998 over Mulier herhaalde hij die oproep: 'De over het algemeen literair geïnteresseerde personen die biografieën plegen te schrijven, beseffen niet dat het mogelijk is om via een sportfiguur als Mulier inzicht te verwerven in zijn jeugdige, moderne, ontwikkelde en over het algemeen ook welgestelde milieu aan het eind van de negentiende eeuw.' Stokvis, 'Pim Mulier en de sport in Nederland' in: Herman Beliën, Martin Bossenbroek en Gert Jan van Setten (red.), *In de vaart der volken: Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 289-298.
- 12 Maarten van Bottenburg, 'Het bruine monster en de "king of sports". De uiteenlopende populariteit van voetbal en cricket in Nederland, 1870-1930' in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19, 2 (Amsterdam 1992) 3-35.
- 13 Marjet Derks en Marc Budel, *Sportief en katholiek: geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1990) en Hans Dona, *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse arbeiderssportbond* (Amsterdam 1981).
- 14 Marjet Derks, 'Deep play' in: *De Sportwereld* ([zp] 2014) 9-14.
- 15 Maarten van Bottenburg, 'Beyond diffusion: Sport and its remaking in cross-cultural

- contexts' in: *Journal of Sport History*, vol. 37 nr. 1 (2010) 41-53.
- 16 Deze conceptualisering van de begrippen 'toe-eigening' en 'makelaar' hanteerde ik eerder in: 'Het spel, de regels en een code, de Nederlandse kennismaking met cricket en voetbal, 1847-1870' in: *Holland, historisch tijdschrift* 43, 4 (Hilversum 2011) 298.
Ik baseer deze op: A. Schneider, 'On "appropriation". A critical reappraisal of the concept and its application in global art practices', *Social Anthropology* 11 (2003) 215-229; W. Frijhoff, 'Toeëigening. Van bezitsdrang naar betekenisgeving' *Trajecta* 6 (1997) 99-118 en 'Inleiding: Historische antropologie' in: P.J.M. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) 11-38.
- 17 Frijhoff, 'Inleiding' 27.
- 18 James A. Mangan, *Athleticism in the Victorian and Edwardian public school* (Cambridge, 1981); Mike Huggins, *The Victorians and sport* (Londen 2007).
- 19 John J. MacAloon, 'This Great Symbol: Pierre de Coubertin and the Origins of the Modern Olympic Games' in: *The International Journal of the History of Sport* 23 3-4 (Londen 2006). Deze uitgave is een herdruk van MacAloons oorspronkelijke biografie van De Coubertin uit 1984.
- 20 Roger Griffin, *Modernism and fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (New York 2007). In hoofdstuk 5, 'Social modernism in peace and war, 1880-1918', biedt Griffin een staalkaart van experimentele vormen van lichaamscultuur.
- 21 Peter Gay, *The cultivation of hatred* (Londen 1993) 60-61.
- 22 De Coubertin droeg bijvoorbeeld bij aan het sportieve curriculum voor een internationale school in België, l'Ecole Mondiale, waar jongemannen uit verschillende naties tot ondernemende kolonisten gevormd zouden worden. De school is er niet gekomen. Zie: Pascal Delheye, Thomas Ameye en Stijn Knuts, 'Expansionism, Physical Education and Olympism: Common Interests of King Leopold II of Belgium, Cyrille Van Overbergh and Pierre de Coubertin (1894-1914)' in: *The International Journal of the History of Sport* vol. 31 nr. 9 (Londen 2014) 1158-1177, aldaar 1161-1162.
- 23 Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*. (Nijmegen 2011) 15.
- 24 Johan Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (München 2002 [1785-1792]); Friedrich Meinecke, *Die Entstehung des Historismus* (München 1959) 355-444; Zeev Sternhell, *The anti-enlightenment tradition* (New Haven 2010), m.n. hoofdstuk 6: 'The intellectual foundations of nationalism.'
- 25 Yme Kuiper, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw' in: *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis* (Hilversum 2012) 63-82.
- 26 PP 2 december 1934: 'Van belastbare blazoenen – De tengels van den fiscus in onze familie-poesaka'. Mulier omschreef de adel hier als 'de mensen die nog iets meer weten van hun voorzaten dan dat grootmoeder "ergens uit de buurt van Oudewater vandaan moet zijn gekomen" en het ongeluk hebben af te stammen van een onzer groote mannen, De Groot, De Ruyter, De Witt, 'n Tromp, 'n Oranje, 'n Boerhave en diens beeltenis bewaarden, of aankochten.'

- 27 Marita Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
- 28 Peter Mandler, 'What is "National Identity"? Definitions and applications in modern British historiography' in: *Modern intellectual history* 3 (2006) 271-297, aldaar 275.
- 29 Mandler, 'What is "National Identity"?' 279. In studies naar processen van natievorming en collectieve symbolen is het begrip *invention of tradition* welhaast onvermijdelijk. Ik heb dit concept van de marxistische historicus Eric Hobsbawm niet willen gebruiken omdat het stoelt op een mechanistisch, *top-down* geschiedbeeld. In plaats van de vraag welke machtsverhoudingen de constructie van de natiestaat beheersten, wil ik onderzoeken waarom collectieve symbolen - waarbij Mulier betrokken was - voor de bevolking überhaupt betekenis hadden.
- 30 Frank Kermode koos als begrip voor deze tijdservaring *aevum*, dat hij onderscheidde van het lineaire tijdsverloop en van de goddelijke of kosmische oneindigheid. *Aevum* is een tijdsbeleving waarin het heden integreert met de overlevering uit het verleden en occupatie met de toekomst. In deze notie van tijd vinden volgens Kermode in seculiere zin bijvoorbeeld monarchieën, de wet en Rome als 'eeuwige stad' hun plaats. Kermode omschrijft *Aevum* als 'the kind of time which preserved, as opposed to that which destroyed.' Pim Mulier was dol op deze incarnatie van Vadertje Tijd. Zie: Frank Kermode, *The sense of an ending, studies in the theory of fiction* (Oxford 2000 [1966]), in het bijzonder hoofdstuk III: 'World without end or beginning' 65-89; citaat: 73.
- 31 Griffin, *Modernism and fascism* 46-47.
- 32 Nigel Hamilton, *How to do biography, a primer* (Harvard UP, Cambridge 2008) 66.
- 33 Louis Menand, 'Lives of others, the biography business' *The New Yorker* 6 augustus 2007. Gevonden op: http://www.newyorker.com/arts/critics/books/2007/08/06/070806crbo_books_menand?currentPage=all. Het essay is een bespreking van publicaties over biografie van Meryle Secrest (*Shoot the widow*, 2007) en Nigel Hamilton (*Biography, a brief history*, 2007).
- 34 Ibidem.
- 35 Hans Renders en Binne de Haan, *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing* (Lewiston 2013) 2 en 10. Over de biograaf als 'micro-advocate' van de geschiedenis schrijven zij: 'By means of biographical research on a person, one attempts to determine the extent to which the accepted story about a culture is correct. In this process, the biographer or the microhistorian is not the advocate of the individual but the advocate of history, if a micro-advocate.' In zijn recensie van de bundel wijst Yme Kuiper erop dat leidende micro-historici als Carlo Ginzburg minder positivistisch zijn als het gaat om claims op historische waarheidsvinding, dan Renders en De Haan doen voorkomen. Yme Kuiper, 'Microgeschiedenis als inspiratiebron voor biografisch onderzoek' in: *Tijdschrift voor biografie* 3, 4 (herfst 2014) 90-94, aldaar 93.
- 36 Carlo Ginzburg, 'Sporen, wortels van een indicie-paradigma' in: *Omweg als methode, essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering* (Nijmegen 1986) 234.

NOTEN HOOFDSTUK 1

- 1 I.S. Toergenjew, 'Asja' in: *Jagersverhalen en andere verhalen* (Russische Bibliotheek, Van Oorschot, Amsterdam 1972) 647.
- 2 LC, 29 juni 1950.
- 3 PvdE, afdruk van de toespraak van de burgemeester.
- 4 *De Koepel*, contactorgaan voor Witmarsum e.o., 2, 12.
- 5 Yme Kuiper, 'Profijt, eer en reputatie. Friese adel en politieke cultuur in het tweede kwart van de zeventiende eeuw' in: Johan Frieswijk (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650: bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden* (Hilversum 1999) 173-204, aldaar 174.
- 6 LC, 9 december 1862: 'Aanbesteding'
- 7 Yme Kuiper, 'Onder notabelen. Buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negentiende eeuw' in: Rob van der Laarse en Yme Kuiper (red.) *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Verloren, Hilversum 2005) 149-174.
- 8 PvdE, 'Bij de aanvaarding van het schilderij van Aylva-State te Witmarsum' ([Witmarsum] 1951).
- 9 Ibidem.
- 10 Yme Kuiper en Rob van der Laarse, 'Inleiding' in: *Beelden van de buitenplaats* (Hilversum 2005) 9-25, aldaar 16-18.
- 11 Gemeentearchief Amsterdam, toeg. nr. 324: Archief van de familie Steenhoff-Verburg, 1716-1770, 1810. Inv. nr. 1: Afschriften van testamenten, boedelinventarissen en minuten van verzoeken, 1716-1770.
- 12 Biografie Jan de With: http://www.friesscheepvaartmuseum.nl/index.php?option=com_adllib&Itemid=33&task=topview&CollectionID=1&RecordID=17762&PhotoID=21899, 4 mei 2009.
- 13 <http://www.stinseninriesland.nl/StaniaState.htm>, 31 oktober 2009.
- 14 FA HM, toeg. nr. 334-08, inv. nr. 15: Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschappen van Jan de With en Wikje Minnema, 1786-1787.
- 15 FA HM, inv. nr. 98: Brieven van Pieter Mulier aan Jan de With, achtereenvolgens 5 mei 1759; 14 augustus 1775; z.d., z.p.; 5 augustus 1775.
- 16 FA HM, inv. nr. 98: Brief van Pieter Mulier aan Jan de With, 5 augustus 1777. Pieters oudste zoon Gerard was in Batavia overleden, waar hij was aangesteld als staatsraad. 't is mijn kinderen soo het schijnt niet gegeven door Huwlicken tegen haar genegenheit fortuijn te maken. Gerrit behoefde geen Raat van Justitie te zijn geworden indien Hij een dame die ick hem als in zijn handt gaf had willen accepteeren.'
- 17 FA HM, inv. nr. 112: Diverse genealogische aantekeningen betreffende de families Haitsma, (Haitsma) Mulier en aanverwanten. 'Eenige aantekeningen betreffende het geslacht Mulier' door J.P. Haitsma Mulier, gedateerd april 1909. Hierin is een afschrift opgenomen van de acte van aanstelling van Dirk Mulier tot drossaard.
- 18 P.J.H.M Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn, 1781-1787* (Nijmegen 2002) 466.

- 19 A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs-Brabant, 14 september 1629-1 maart 1796*, I (Utrecht/Nijmegen 1953).
- 20 FA HM, Inv. nr. 101: Brieven van Dirk Mulier, Dirk Mulier aan onbekend, 5 oktober 1790.
- 21 FA HM, inv.nr. 20: Aantekeningen betreffende het overlijden van Dirk Mulier, 1791.
- 22 C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout* (Amsterdam 1986) 86.
- 23 Yme Kuiper, 'Inleiding' in: *Nederland's Patriciaat* (CBG, Den Haag 1993) xxix.
- 24 FA HM, toeg. nr. 334-08, inv. nr. 34: Memoires van Pieter Mulier, ca. 1847.
- 25 Een minder bekend familieverhaal was dat ook een oom van vaderskant, Dirks broer Pieter Willem Mulier, de stadhouder steunde. Deze infanteriekapitein hoorde bij het Rassemblement van Osnabrück, een groep officieren die na 1795 weigerde te dienen in de Bataafse Republiek. Hij stierf in Bremen, in afwachting van een schip dat hem naar de uitgeweken stadhouder in Engeland zou brengen. *Amsterdamsche Courant*, 29 december 1795. Bericht van Isaac Verburg de Winter, weduwnaar van Machtilda Mulier.
- 26 Ibidem.
- 27 *Nederland's Patriciaat* (Den Haag 1993) 406.
- 28 Ibidem.
- 29 Klikspaan, *Studenten-typen* (Leiden 1872, 3^e druk) 169.
- 30 Tjepke Mulier, *Dissertatio juridica inauguralis de exsecutoribus testamentariis jure belgico* (Hazenberg, Leiden 1840). Hij plaatste bijvoorbeeld een portret van 'Agnes', met het bij-schrift: 'Agnes was beautiful, and no less innocent than lovely. Hers was not the beauty of a rustic girl, but rather that of aristocratic blood; her figure was slight and graceful, with those small feet and hands, so seldom seen except among the higher class, that they are supposed to appertain exclusively to it, and her complexion was delicate almost to paleness. A profusion of rich brown silken curls adorned her small and classically formed head, and fell gracefully round a throat and bust of exquisite proportions. Vide *Book of Beauty*, 1836.'
- 31 *NvdD*, 28 juli 1875.
- 32 Jkvr. Jeanne van Andringa de Kempnaer, *Gedenkboek* [1918] 22. Transcriptie van een handschrift, uit de collectie van Yme Kuiper.
- 33 Antonelli was als staatssecretaris van de Kerkelijke Staat een zeer invloedrijke kardinaal die tientallen jaren de Italiaanse eenwording frustreerde tijdens het *Risorgimento*.
- 34 FA HM, inv.nr. 89: Diploma waarbij Tjepke Mulier wordt aangenomen als broeder in de derde graad in de vrijmetselaarsloge De Friesche Trouw te Leeuwarden, 1845. Ook: L. Steenaart, 'Varia Historica' in: *Thoth, tijdschrift voor vrijmetselaren. Herdenkingsnummer 200-jarig bestaan van de A.L. 'De Friesche Trouw', 1782-1982*, 57-63, aldaar: 58-59. Het bestuur van de loge in Leeuwarden bestond uit overtuigde liberalen die het indirecte kiesstelsel wilden vervangen door direct censuskiesrecht. Ook moest het grietmanschap opgeheven worden. De Leeuwardense liberalen keuren dit ambt af als een lucratieve sinecure ten behoeve van de landadel. Er waren geen aristocraten bij 'De Friesche Trouw' aangesloten.
- 35 Eerde Beulakker, *Onderscheid moet er zijn: pleziervaren in Nederland, een cultuurgeschiedenis* (Hilversum 2011) 176. Zie ook: Ruurd Kunnen, *Friese Sporten. Diffusie en isolatie – een*

- kwestie van standsverschil (2010), digitaal geraadpleegd: <http://www.dso2010.nl/objects/cms/files/445/Kunnen.pdf>, 21 maart 2013.
- 36 H.G. van Slooten, *De geschiedenis van de koninklijke zeilvereniging 'Oostergoo', 1848-1973* (Leeuwarden 1973) 17.
- 37 Tresoar, toegangsnummer 11: Archieven Provinciaal Bestuur, 1813-1918 (1922); inv.nr. 1997 en 1998.
- 38 M. de Haan Hettema en A. van Halmael jr., *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel, uit oude en echte bescheiden en aantekeningen en met bijvoeging van de wapens der onderscheidene geslachten opgemaakt* (Leeuwarden 1846), digitaal geraadpleegd via: <http://digidoccollectie.tresoar.nl/object.php?object=198&zveld=&volg=7>, 17 oktober 2014.
- 39 FA HM, toeg. nr. 334-08, inv. nr. 34: Memoires van Pieter Mulier, ca. 1847.
- 40 M.P.D. baron van Sytzama aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken, 3 februari 1848. Tresoar, toeg. nr. 11: Provinciaal bestuur van Friesland, Geheime stukken", "letter A" (voortaan: CdK Geheim), inv. nr. 9794:20 nov. 1848-1850.
- 41 Andringa de Kempnaer, *Gedenkboek* 21.
- 42 Ibidem, 22.
- 43 Ibidem, 21-22.
- 44 http://www.parlement.com/id/vg09lkxa7sz1/b_albarda, 28 maart 2013.
- 45 Andringa de Kempnaer, *Gedenkboek*, 23.
- 46 M.P.D. baron van Sytzama aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken, 3 februari 1848. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9794.
- 47 R.H.S.G. van Burmania Rengers aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken, 25 oktober 1848. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9794.
- 48 J.E. Van Panhuys aan de minister van Binnenlandse Zaken, 7 december 1848. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9794.
- 49 J.E. Van Panhuys aan de minister van Binnenlandse Zaken, 7 februari 1850. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9794.
- 50 Secretaris-Generaal Binnenlandse Zaken aan J.E. Van Panhuys, 11 februari 1850. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9794.
- 51 J.E. Van Panhuys aan Minister van Binnenlandse Zaken, 17 april 1852. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9795.
- 52 J.E. Van Panhuys aan Minister van Binnenlandse Zaken, 26 maart 1853. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9795.
- 53 <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1992/12/19921231/GARJB-19921231-0175/story.pdf>, 21 februari 2011. Online weergave van Dr. H. ten Boom, 'Een geheime broederschap in de negentiende eeuw te Rotterdam', in: *Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam 1992) 175-191, aldaar: 178. Ten tijde van Muliers lidmaatschap, na de Aprilbeweging, telde de broederschap landelijk ruim 5000 leden.
- 54 Tjepke Mulier aan J.E. van Panhuys, 15 april 1853. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9795. De brief is gedateerd op de dag dat Willem III bij een manifestatie tegen het hersteld bisschoppelijk gezag, openlijk afstand neemt van de Grondwet. Thorbeckes kabinet zou hierna vallen.
- 55 H. ten Boom, 'Een geheime broederschap' 175.

- 56 'Tjepke Mulier' aan 'Zijne Majesteit de Koning', 23 december 1862. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9795.
- 57 http://www.parlement.com/id/vgo9ll29nbt4/m_kingma, 28 maart 2013.
- 58 Tjepke Mulier aan J.E. Van Panhuys, 9 januari 1863. Tresoar, CdK Geheim, inv. nr. 9795.
- 59 Tjepke meldde zich naar aanleiding van die aanmerkingen ook voor een gesprek bij Van Panhuys. J.E. van Panhuys aan Tjepke Mulier, 26 november 1863. Tresoar, CdK Geheim "A", inv. nr. 9804.
- 60 L.A. en J.Y.A. Bouma aan J.E. Van Panhuys, 4 mei 1865. Tresoar, CdK Geheim "A", inv. nr. 9804.
- 61 J.E. Van Panhuys aan Minister van Binnenlandse Zaken, 7 juli 1865. Tresoar, CdK Geheim "A", inv. nr. 9804.
- 62 Minister van Binnenlandse Zaken aan J.E. Van Panhuys, 12 juli 1865. Tresoar, CdK Geheim "A", inv. nr. 9804.
- 63 J.E. Van Panhuys aan Minister van Binnenlandse Zaken, aanbeveling voor het burgemeesterschap van Wonseradeel, 12 januari 1867. Tresoar, CdK Geheim "A", inv. nr. 9804.
- 64 *LC*, 12 september 1865.
- 65 Jan Fontein Tuinhout aan Gedeputeerde Staten, 12 oktober 1865, acceptatie van zijn benoeming tot Statenlid. Tresoar, toeg. nr. 11, inv. nr. 1863; Verkiezingen Provinciale Staten.
- 66 *LC*, 15 september 1865.
- 67 *LC*, 18 december 1866.
- 68 *LC*, 4 januari 1867.
- 69 *LC*, 13 december 1867.
- 70 Omgerekend komt deze f 22.000,- neer op f 30.000,- in 1808. Gebaseerd op een berekening van <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>.
- 71 Sarah Bakker, *Het huis Barnaart te Haarlem, 1803-1808* (Haarlem 1991) en K. Blauw, 'Het huis van Barnaart Nieuwegracht no. 7' in: *Haarlem Jaarboek 1950* (Haarlem 1950) 28-43.
- 72 IJclub voor Haarlem en omstreken, *Wanneer ijs en weder Haarlem dienen, 125 jaar IJclub voor Haarlem en omstreken, 1869-1994* (Haarlem 1994) 8.
- 73 NHA, Archief Vereniging IJclub voor Haarlem en omstreken te Haarlem, toeg. nr. 2002, inv. nr. 10, notulen bestuursvergadering 16 december 1879.
- 74 IJclub Haarlem, notulen bestuursvergadering, 5 februari 1885.
- 75 IJclub Haarlem, notulen algemene vergadering, 6 december 1883.
- 76 <http://www.archiefndr.nl/HtmlHistDiversen/Societeit%20lange%20Naam.htm>, 4 oktober 2012.
- 77 *dNS*, 2 december 1882: Aankondiging van een drijfjacht op Vogelenzang door jhr. R. Barnaart, met P. Meulier. De e zal een zetfout geweest zijn.
- 78 J.A. Brongers, 'Pim Mulier, onze sportpionier' in: *Sportief* nr. 3-13 1948, aldaar nr. 3.
- 79 *A&V*, 121. Dit is een betrouwbaarder bron dan de latere jubileumgeschriften, omdat het rekening moest houden met controle door ooggetuigen, zoals Karel del Court van Krimpen.
- 80 Brongers, 'Sportpionier' nr. 4.
- 81 Met name een herdenkingsartikel in het jubileumboek van de Haarlemsche Football Club, 'De oprichting van de "Haarlemsche Football Club" en de oertijd van het bruine monster', in: *Gedenboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club 1879-1919*, 3-13.

- 82 Mulier, 'Bruine Monster' 4.
- 83 Mulier, 'Bruine Monster' 5-6.
- 84 PP 14 november 1937, 'Een arrestatie - Herinneringen aan Gerrit'
- 85 PP 27 mei 1923: 'Het huis Oranje-Nassau in gevaar'
- 86 Jan Tadema, *Haarlemsche Jeugdherinneringen* (Haarlem 1949) 88.
- 87 Tadema, *Jeugdherinneringen* 59-60.
- 88 Tadema, *Jeugdherinneringen* 66.
- 89 Tadema, *Jeugdherinneringen* 92-98.
- 90 Otto Johannes Schreuders (1828-1886) werd na de dood van zijn vader in 1844 door De Raadt opgevangen op Noorthey. Hij volgde daar een opleiding tot kwekeling en was er tot 1856 docent. http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#source=2&page=656&size=1000&accessor=accessor_index, 2 augustus 2011.
- 91 Jan Luitzen en Pascal Delheye, 'Wicket Game: The (Re-)Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883' in: *The International Journal of the History of Sport* (2014).
- 92 J.H. Kramers, *Herinnering aan de feestviering den 27sten Juni 1880, bij het zestigjarig bestaan van het Instituut Noorthey* (Amsterdam 1880) 44.
- 93 Rewijk, 'Spel, regels en code'
- 94 G. J. Dozy, *De Latijnsche school te Noordwijk-Binnen en het Instituut Schreuders* (Leiden 1886) 40-41.
- 95 Mulier, 'Bruine Monster' 5.
- 96 *De Wekker*, 15 maart 1873.
- 97 *NvdD*, 2 maart 1887.
- 98 http://www.boekenewoud.nl/downloads/1996_Sanders,%20Ewoud_Fiets!.pdf, digitale versie van Ewoud Sanders, *Fiets! De geschiedenis van een vulgair jongenswoord* (SdU, Den Haag 1996), 24-25, 26 juli 2011.
- 99 PP 1 september 1940: 'Uit den tijd van de 'stoomfietsen' – Alles moet geleerd worden'.
- 100 *NvdD*, 31 juli 1887. Een woord van dank en erkenning namens Mr. D.A. Koenen aan B.J. Von Pritzelwitz van der Horst, 'voor de opleiding en verpleging zijner Zonen.'
- 101 Enno Endt, *Herman Gorter Documentatie, 1864-1897* (Amsterdam 1986) 25. Endt verwijst naar *Muliers Cricket*, 101.
- 102 *Brummensche Courant*, 3 mei 1913 'Jubileum Von Pritzelwitz van der Horst'.
- 103 Mulier hield dit tot zijn laatste levensjaren vol. In een formulier van de RVD, waarschijnlijk ten behoeve van de Zilveren Anjer die hij in juni 1951 ontving, noemt Mulier elke vorm van opleiding die hij kreeg. Spaanscheerd komt in de lijst niet voor.
- 104 *Brummensche Courant*, 3 mei 1913 'Jubileum Von Pritzelwitz van der Horst'. Later hielden de twee contact. In *Muliers genealogisch archief* (CBG) is een brief aanwezig van Von Pritzelwitz van der Horst over wederzijdse kennissen en familiezaken.
- 105 NHA; toeg.nr. 1383: Rector van het Stedelijk Gymnasium Haarlem; inv. nr. 305: Staat van leerlingen, 1880-1881 en 1881-1882. Obermüller was ook leraar Duits aan het Instituut Schreuder toen Pieter daar verbleef.
- 106 NHA, rector SG, inv. nr. 83: Correspondentie uitgaand. 12 mei 1881: Rector B.W. Hoffmann aan de Curatoren van het Stedelijk Gymnasium. Hoffmann dringt hier aan op een algehele herschikking van de lokalen in de zomervakantie.

- 107 NHA, rector SG, inv. nr. 83: Correspondentie uitgaand. 23 mei 1881: Lessentabel. Over Gerrit Kalff: <http://www2.hum.uu.nl/Solis/nederlands/mod-ltk/Ing-BWN/Kalff/Kalff.htm>, 27 juli 2011.
- 108 Nico van Horn, '125 jaar voetbal in Nederland' in: *De Sportwereld* 35 (december 2004). Van Horn correspondeerde met archivarissen in Ramsgate, Lübeck en Hernosand om Muliers verblijf bevestigd te krijgen, maar nergens staat Mulier geregistreerd als inwoner.
- 109 *NvdD*, 8 maart 1880.
- 110 Barry White, 'Thanet's Private Schools 19th and early 20th Century', gevonden via: http://www.shelwin.com/e/Thanet_Research/pt_schools.pdf, 19 mei 2013. In 1891 is deze school niet meer in de census terug te vinden.
- 111 *Cr* 40.
- 112 *Lübeckische Blätter*, 13 januari 1892: overlijdensbericht G.W.D. Rey.
- 113 Stadsarchief Lübeck, toeg. nr. 8.3-1 Oberschulbehörde, Inv. nr. 330. De gegevens zijn afkomstig uit jaarstaten met een opgave van het aantal leerlingen. Waar andere scholen ook namen van leerlingen vermelden, noteerde Rey alleen de nationaliteit van zijn leerlingen. Volgens archivaris Angela Schlegel is dat ongebruikelijk in deze overzichten.
- 114 PP 5 februari 1922: 'Op m'n Wolvegasche doorloopers'
- 115 *Ibidem*.
- 116 Van Horn, '125 jaar voetbal'.
- 117 N. Japikse, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938) 1051-1052.
- 118 NHA, Nieuw Notarieel Archief Haarlem, 1840-1925, toeg. nr. 1972, inv. nr. 382. Memorie van successie betreffende de nalatenschap van Tjepke Mulier, opgemaakt door notaris W.K. Loeff. Het vermogen waarover successierecht werd gerekend bedroeg bijna f 316.000 en bestond vooral uit kavels landbouwgrond en onroerende goederen in Friesland. De meeste bezittingen waren gelegen in Ferwerd, maar ook in Bolsward, Tjerkwerd en Rien.
- 119 Annette Stott, *Holland mania, the unknown Dutch period in American art and culture* (Woodstock 1998).
- 120 *DC*, 10 oktober 1903.
- 121 NHA, Archief Haarlems Leesmuseum, toeg. nr. 3166, inv. nr. 664: Boek van opteekening ter rondbezorging der boeken.
- 122 P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1880* (Den Haag 1981) 362.
- 123 *Haarlem's Dagblad*, 21 augustus 1890.
- 124 *Eigen Haard*, juli 1897 424-427.
- 125 A. van Emmenes, 'Mulier, Willem Johan Herman (1865-1954)' in: *BWN*. Over Oldewelt: Jan Koenraads, *Laren en zijn schilders, kunstenaars rond Hamdorff* (Laren 1985).
- 126 Schmidt, *Teding van Berkhout*, 179.

NOTEN HOOFDSTUK 2

- 1 Thomas Hughes, *Tom Brown's schooldays* (Londen 1910 [1857])
- 2 L. Dekker Kz., *Handleiding tot het cricketspel* (Erven F. Bohn, Haarlem 1881) 3.
- 3 Cr 98.
- 4 H. de Booy, 'Jeugdherinneringen van een oud-Haarlemmer' in: *Haarlem jaarboek* (Haarlem 1967) 76-77.
- 5 Cr 97.
- 6 NHA-R&W, toeg. nr. 1736, doos 2: catalogus op nummer van het archief 1881-1890.
- 7 Over de invloed van kostscholen en kostschoolromans op de introductie en ontwikkeling van sport in Nederland: Rewijk, 'Spel, regels en code'
- 8 NA-KNVB, toeg. nr. 2.19.123, inv. nr. 588, NVB-Jaarboekje 1904-1905.
- 9 Pas in 1974 verscheen een Nederlandse vertaling naar aanleiding van een verfilming die op televisie werd uitgezonden.
- 10 Johannes Kneppehout, *Geschriften tiende deel, Mengelschriften II* (Leiden 1865), aldaar: 'Een opvoedkundig verhaal' [1859], 53-66, digitaal gepubliceerd: <http://books.google.nl/books?id=I3IAAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, bezocht op: 22 augustus 2010.
- 11 Hughes, *Tom Brown* 64.
- 12 Rewijk, 'Het spel, de regels en een code'.
- 13 NHA, Curatoren Stedelijk Gymnasium, toeg. nr. 1391, inv. nr. 56: Catalogus van de bibliotheek.
- 14 hS, 25 juli 1889. Volgens het kerstnummer van *Het Sportblad* werd in 1889 de komst van Bentley mogelijk gemaakt 'door de vriendelijke bemoeiingen' van Frits van Tuyll en diens zwager jhr. mr. J. Boreel van Hogelanden.
- 15 hS, 30 mei 1890.
- 16 *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Haarlemsche Cricket Club "Rood en Wit" 1881-1931* (Amsterdam 1931) 46-50. Ook: <http://www.cricketeurope4.net/DATABASE/ARTICLES2/articles/000047/004754.shtml>, 17 oktober 2011.
- 17 Suardus Posthuma, de vader van de cricketbroers, was vanuit Harlingen naar Haarlem gekomen om de huisartsenpraktijk van dr. C. Ekama over te nemen.
- 18 J.J. Temminck e.a., *Haarlemmerhout 400 jaar, "mooier is de wereld nergens"* (Haarlem 1984) 149-150.
- 19 hS, 3 oktober 1889.
- 20 NHA-R&W, BV (bestuursvergadering): 24 februari 1888.
- 21 dNS, 28 januari 1888
- 22 Cr 48.
- 23 Ibidem.
- 24 Cr 60.
- 25 dNS, 20 oktober 1883.
- 26 dNS, 13 maart 1886.
- 27 Adriaan Roland Holst, *In den verleden tijd* (Amsterdam 1975) 27-28. Roland Holst schetste in de sportman Gorter diens kinderlijke, vrije en creatieve natuur, waarbij de socialist

- Gorter aan het andere, starre en dorre uiteinde van het spectrum stond. Binnen deze karakterschets moet ook een anecdote van Roland Holst over Gorter begrepen worden. Volgens Roland Holst raakte Gorter zijn lidmaatschap van de Hilversumsche Cricket Club kwijt vanwege zijn revolutionaire betogen. ‘Hij beklagde zich bij mij: “Ik vond het zo prettig met ze te spelen, en wij schoten zo goed met elkaar op...” “Maar Herman”, zei ik, “Hier heb je nu eindelijk eens mensen die je woorden au sérieux nemen.”’ 26.
- 28 Endt, *Gorter Documentatie* 131. Endt verwijst naar Aeg. W. Timmerman, *Tim's herinneringen* (Parijs 1938) 240. In zijn biografie van Gorter noemt Herman de Liagre Böhl Gorters sportmanie slechts terloops. Voor het portret van de dichter als jongeman was thematisering van zijn bewegingslust blijkbaar onvoldoende relevant. Herman de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd, Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996).
- 29 NHA-R&W, AV (algemene ledenvergadering): 1 september 1885. Het clubbestuur wilde zelfs aftreden toen enkele leden tóch een wedstrijd tegen HCC wilden.
- 30 NHA-R&W, BV: 10 oktober 1883.
- 31 NHA-R&W, AV: 1 september 1885.
- 32 NHA-R&W, BV: 4 september 1885. Du Rieu probeerde zijn bestuurscollega's te overreden collectief ontslag in te dienen en met dit machtsmiddel de leden te dwingen het besluit van toetreding ongedaan te maken. Dit voorstel werd door de andere bestuurders afgewezen.
- 33 dNS, 11 mei 1895.
- 34 NHA-R&W, BV: 24 september 1884.
- 35 NHA-R&W, AV: 29 november 1884.
- 36 dNS, 27 november 1886. In 1891 sluit Rood en Wit met HFC een accord over onderhuur van de Koekamp, waarbij HFC bereid is f 40,- te betalen, op voorwaarde dat Rood en Wit zijn adspiranten-voetbalafdeling opheft en de goals aan HFC overdoet.
- 37 NA-KNVB, inv. nr. 591. NVB-Jaarboekje 1907-1908, 260.
- 38 dNS, 4 december 1886.
- 39 dNS, 25 december 1886.
- 40 dNS, 12 november 1887.
- 41 dNS, 19 november 1887.
- 42 Keith Booth, *The father of modern sport, the life and times of Charles W. Alcock* (Manchester 2002), 39.
- 43 Ibidem, 40.
- 44 dNS, 19 november 1887.
- 45 dNS, 24 november 1888. Verslag van HVV-HFC, door Willem Mulier.
- 46 A&V 155.
- 47 dNS, 19 november 1887.
- 48 Ibidem.
- 49 dNS, 11 februari 1888.
- 50 A&V, 158.
- 51 Boudien de Vries, ‘Een gewone vereniging? De oprichting van de vereniging Haerlem en het Haarlemse verenigingsleven in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw’ in: *Haerlem Jaarboek 2000* (Haarlem 2000) 100-128, aldaar 100.
- 52 Ibidem, 107.

- 53 NHA-R&W, AV: 18 augustus 1884.
- 54 In 1889 richtte hij in Haarlem de vereniging Volksbelang op. De vereniging zorgde voor een speeltuin, een leeszaal voor arbeiders en ambachtsschoolonderwijs en trok allerlei sprekers aan voor cursussen. <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/clercq.html>, 3 augustus 2011.
- 55 NHA-R&W, BV: 2 februari 1889.
- 56 dNS, 9 februari 1889.
- 57 Dekker, *Handleiding* 7.
- 58 Van Bottenburg, 'Bruine monster en "king of sports"' 15-18.
- 59 NHA-R&W, AV: 18 december 1886.
- 60 NHA-R&W, BV: 24 februari 1888.
- 61 NHA-R&W, BV: 15 maart 1888.
- 62 Ibidem.
- 63 Cf 159.
- 64 Cf 149.
- 65 Pieter Breuker, 'TOGIDO, een Leeuwarder fietsclub, 1903-1906', in: *De Sportwereld* 48 (lente 2008) 3-13.
- 66 NHA, opgeheven verenigingen Haarlem, toeg. nr. 3119, Haarlemse Velocipèdeclub, inv. nr. 94: Notulen algemene vergadering, notulenboek 2, 7 januari 1891.
- 67 NHA, Haarlemse Velocipèdeclub, inv. nr. 90, bestuursvergadering 15 maart 1895.
- 68 Jhr. F.J.E. van Lennep, *Als vorsten* (Haarlem 1967), 105.
- 69 Ibidem, 116.
- 70 *Gedenkboek Rood en Wit* 18.
- 71 NHA-R&W, AV: 20 december 1884
- 72 dNS, 25 augustus 1883.
- 73 J. F. Kröner, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Utrechtse Cricket- en Voetbalvereniging Hercules, 1882-1932* (Utrecht 1932) 39. De vaandeloverdracht vond hier plaats op 9 december 1885, in de foyer van de Stadsschouwburg.
- 74 dNS, 3 januari 1885.
- 75 Svenja Göltermann, *Körper der Nation, Habitusformierung und die Politik des Turnens, 1860-1890* (Göttingen 1998), 150-151. Zij stelt dat een emotioneel verbond gesloten werd tussen man en vrouw en dat de vrouwelijke betrokkenheid de band tussen man en natie versterkte: als de man zijn mannelijkheid waar maakte, won hij de liefde van de vrouw én versterkte hij de natie. Het mannelijkheidsideaal dat in de turnvereniging werd aangehangen was veelomvattend: kracht, gezondheid, moed, trouw, weerbaarheid, wilskracht, matigheid, godvrezendheid, gezagstrouw, Bildung en onbaatzuchtigheid. Ieder legde de nadruk op andere waarden, maar om één kon geen turner heen: lichaamskracht en -vaardigheid.
- 76 Utrechts Archief, toeg. nr. 793, Archief Hercules, inv. nr. 44. Knipsel uit: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 4 juni 1884.
- 77 dNS, 19 november 1887. Wedstrijdverslag door Mulier.
- 78 Karel Lotsy, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Haarlemsche Football Club 1879-1929* ([Haarlem] 1929) 25.
- 79 Wm. Mulier, 'Een praatje over lawn-tennis' in: *Eigen Haard* 1898; 172-175, 187-191 en 206-208; aldaar 190.

- 80 NHA-R&W, BV en AV: 23 april 1887.
- 81 dNS, 19 april 1890. Wedstrijdverslag HFC-RFCC Olympia.
- 82 Carol E. Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth century France. Gender, sociability and the uses of emulation* (Oxford 1999) 111.
- 83 Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd, een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1973).
- 84 A&V 141-142.
- 85 Richard Holt, *Sport and society in modern France* (Londen 1981) 65-66.
- 86 MacAloon, 'This Great Symbol' 402.
- 87 Christiane Eisenberg, "English Sports" and Deutsche Bürger, *eine gesellschaftsgeschichte 1800-1939* (Paderborn 1999) 178-180. De overgrote meerderheid van de leden behoorde tot de leeftijdsgroep twintig tot veertig jaar en was student of werkzaam in één van de professionele beroepen (leraar, advocaat, arts of journalist).
- 88 Over de opkomst van het concept adolescentie rond 1900: Kent Baxter, *The modern age, turn-of-the-century American culture and the invention of adolescence* (Tuscaloosa 2008) en John Neubauer, *The fin-de-siècle culture of adolescence* (Yale 1992).
- 89 Neubauer, *Culture of adolescence 189-191*.
- 90 A&V 24-25.
- 91 De Vries, 'Een gewone vereniging?' 105.
- 92 Jan ter Gouw, *De Volksvermaken* (Amsterdam 1970 [1871]) 339-340.
- 93 AH, 4 augustus 1868.
- 94 'Onze Wereldwandelaar', in: *Geïllustreerde Sportrevue*, 27 mei 1897. Nog altijd worden de schoolkinderen uit zijn woonplaats Breukelen op zijn jaardag getraceerd op poffertjes.
- 95 Arie Manten en Ties Verkuil, *Een veelzijdig en buitenissig heer. L.C. Dudok de Wit/Kees de Tippelaar/1843-1913* (Hilversum 1993, deel 1 Historische Reeks Breukelen). Manten en Verkuil maken aannemelijk dat Dudok de Wits extraverte levensstijl diende om depressies weg te houden. Behalve als pedestriant was Kees Dudok de Wit ook bekend om zijn volkenkundig museum, ijsbaden in de Vecht, lokale weldadigheid, zijn verwoede en vindingrijke correspondentie en als kindervriend.
- 96 Manten en Verkuil, *L.C. Dudok de Wit*, 205-221.
- 97 Nico van Horn, 'Mijnheer de baron is niet thuis' in: *De Sportwereld* nr. 32 (januari 2004) 11-14 en *Nederlandsche Staatscourant* nr. 109, bijvoegsel 9 en 10 mei 1886.
- 98 AH, 29 mei 1886.
- 99 van Horn, 'Mijnheer baron'.
- 100 A&V, 57-58.
- 101 dNS, 10 oktober 1891.
- 102 Ibidem.
- 103 dNS, 5 december 1885.
- 104 A&V, 95.
- 105 A&V, 40. Met drie keer 18 minuten en een mijl in vijf minuten erbij opgeteld (een tijd waarmee ook wedstrijden werden gewonnen) kom je op 59 minuten.
- 106 Brongers, 'Sportpionier' nr. 8.
- 107 A&V, 124.

- 108 Van Horn, '125 Jaar Voetbal?' 12.
- 109 Hughes, *Tom Brown* 127-131.
- 110 A&V, 128.
- 111 dNS, 15 oktober 1887.
- 112 hS, 20 februari 1890.
- 113 hS, 11 april 1890.
- 114 dNS, 27 augustus 1887.
- 115 *Het Vaderland*, 13 februari 1924. In memoriam door Mulier geschreven.
- 116 dNS, 3 september 1886. Ook: E.N.J. Luger, *Zeilvereniging het Y Amsterdam 1885-1985* (Amsterdam 1985) 83.
- 117 Rewijk, 'Sport voor iedereen'.
- 118 dNS, 16 juli 1887.
- 119 dNS, 18 juli 1891.
- 120 dNS, 27 augustus 1887.
- 121 dNS, 7 oktober 1888.
- 122 Robert J. Lake 'Social Class, Etiquette and Behavioural Restraint in British Lawn Tennis, 1870-1939' in: *The International Journal of the History of Sport*, vol. 28, nr. 6 (april 2011) 876-894, aldaar 882.
- 123 *Eigen Haard* (1898) 208.
- 124 dNS, 16 juli 1887.
- 125 dNS, 1 oktober 1887.
- 126 *Eigen Haard*, 1898, 190.
- 127 Ibidem.
- 128 Ibidem.
- 129 I.H. van Eeghen, 'Tocht naar Amsterdam 3 januari 1885' in: *Amstelodamum* 71 (Amsterdam 1979) 115-127. Het album is nu in particulier bezit van de familie Van Limburg Stirum, bij de nazaten van Eldina.
- 130 Van Eeghen, 'Tocht naar Amsterdam' 121.
- 131 Van Eeghen, 'Tocht naar Amsterdam' 119.
- 132 Ws 128.
- 133 Ws, 135.
- 134 Ws, 139.
- 135 S.H. Hijlkema, *Nederlandsch Handboek voor IJssport* (Amsterdam 1887).
- 136 Mr. J. van Buttingha Wichers, *Schaatsenrijden* (Den Haag 1888) 87. Met verwijzing naar J.L. Motley's *The rise of the Dutch Republic*.
- 137 Erik Lakeman, *A question of class. The amateur ideal in cycle racing and speed skating in the Netherlands, 1880-1914* (Masterscriptie UU, 2009) en: Daniël Rewijk, 'Hurdriders en schaatsenrijders: Onbegrip op het ijs, 1880-1890' in: Goffe Jensma en Pieter Breuker (red.) *Friese sport, tussen traditie en professie* ([Gorredijk] 2009), 63-106.
- 138 *Opregte Haarlemsche Courant*, 16 februari 1870.
- 139 J.H. Rijpkema, *Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan van den Frieschen Ijsbond 1886-1936 alsmede iets over hardrijders en hardrijdsters in vroeger en later jaren* (Leeuwarden 1936) 50.
- 140 Ibidem.

- 141 Rijkema, *Gedenkschrift* 51.
- 142 NHA, IJclub Haarlem, inv. nr. 10, Notulen bestuursvergadering 25 november 1882.
- 143 *De Tijd*, 20 september 1882.
- 144 *LC*, 20 februari 1889.
- 145 *dNS*, 12 januari 1889.
- 146 *dNS*, 2 februari 1889. De wedstrijd eindigde in 2-2, Mulier scoorde niet.
- 147 *Ibidem*.
- 148 *dNS*, 16 februari 1889.
- 149 *LC*, 7 februari 1889.
- 150 *LC*, 13 februari 1889.
- 151 *LC*, 14 februari 1889.
- 152 *dNS*, 16 februari 1889.
- 153 *NS*, 16 februari 1889.
- 154 *Ws*, 86-87.

NOTEN HOOFDSTUK 3

- 1 Multatuli, *Ideeën, derde bundel*.
- 2 Het correspondentennetwerk met bijna honderd namen leest als een *who is who* van de sport in Noord-Europa. In de vaste redactie namen Mulier en A.L. Couvée plaats met als vaste medewerkers baron De Salis, H.A. graaf van Bijlandt, jhr. J.L. Mock en Van Buttingha Wichers. In eigen land zegden mensen als Frits van Tuyll (harddraven, jacht en vissen), dr. P.H. Damsté (roeien), Herman Gorter (cricket en voetbal) en G. Jurrijens (voetbal en atletiek) bijdragen toe. Vanuit Stockholm zou Kapitein Balck berichten verzenden over schaatsen, atletiek en de jacht. Balck zou later Mulier opvolgen als voorzitter van de ISU en als rechterhand fungeren van Pierre de Coubertin in het IOC. George de Saint Clair (secretaris van de Franse atletiekbond) volgde in Parijs het roeien en atletiek. In New York volgde G. Sacks (voorzitter van de Amerikaanse National Skating Association) het schaatsen en atletiek, net als Arij Prins in Hamburg. Prins werkte later als secretaris met Mulier samen in het bestuur van de ISU. Andere namen zijn die van E. de Beukelaer (Antwerpen, wielrennen), de gebroeders T.H. en Frits Koenen (Manchester, respectievelijk atletiek en wielrennen), Ch. G. Tebbutt (Londen, schaatsen) en E.M. Kiderlen (Bordeaux, wielrennen).
- 3 *hS*, 6 juni 1889.
- 4 *hS*, 26 december 1889.
- 5 'Coops' in: *Nederlands Patriciaat*, jaargang 67 (Den Haag 1983).
- 6 W.J.H. Mulier, 'De Haarlemsche Footballclub versus de H.F.C. Excelsior', in: *hS*, 4 april 1890.
- 7 *dNS*, 28 juli 1888.
- 8 *Kerstmisnummer van het Sportblad*, december 1889.
- 9 *hS*, 16 januari 1890.
- 10 *hS*, 16 januari 1890.

- 11 hS, 6 juni 1890.
- 12 Johan Steenbergen, *Grenzen aan de sport: een theoretische analyse van het sportbegrip* (Maarssen 2004). Steenbergen wijst in zijn sportdefinitie wedijver aan als één van de constituerende elementen.
- 13 hS, 26 september 1889.
- 14 dNS, 14 december 1889.
- 15 Drooglever Fortuijn was later kamerlid (1925-1928) en burgemeester van Rotterdam (1928-1938).
- 16 hS, 20 februari 1890.
- 17 Norbert Elias en Eric Dunning, *Sport en spanning, de zoektocht naar sensatie in de vrije tijd* (Amsterdam 2007) 298. Vertaling van het klassieke werk *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* (Oxford 1986).
- 18 Mangan, *Athleticism*.
- 19 Richard Holt, 'The Amateur Body and the Middle-class Man: Work, Health and Style in Victorian Britain' in: *Sport in History* 26, 3 (2006) 352-369.
- 20 hS, 21 november 1889.
- 21 hS, 21 november 1889. In het ontwerp reglement voor een Voetbalbond uit 1888 van D.C. Noppen en M. Weinthal zijn de bepalingen rond de amateurstatus letterlijk dezelfde: *DNS*, 14 juli 1888.
- 22 dNS, 19 mei 1888.
- 23 dNS, 14 december 1889.
- 24 dNS, 29 januari 1892.
- 25 dNS, 17 juni 1893.
- 26 dNS, 11 oktober 1890.
- 27 hS, 24 oktober 1890.
- 28 hS, 21 november 1889. Het betrof een opzet waarin eerst de clubs uit één stad onderling speelden. De winnaars van de stedelijke wedstrijden bepaalden vervolgens binnen één provincie wie werd afgevaardigd naar de hoofdwedstrijden. Daar werd gestreden om het kampioenschap van Nederland.
- 29 hS, 25 april 1890.
- 30 Ibidem.
- 31 dNS, 1 november 1890.
- 32 hS, 17 oktober 1890.
- 33 W.F. Lichtenauer, 'Drooglever Fortuijn, Pieter (1868-1938)' in: *BWN* 2. Hij opende als gemeentebestuurder zowel het Haagse Zuiderpark (18 oktober 1925) als de Rotterdamse Kuip (op 27 maart 1937).
- 34 dNS, 25 oktober 1890.
- 35 hS, 31 oktober 1890.
- 36 dNS, 1 november 1890.
- 37 dNS, 9 januari 1890.
- 38 dNS, 16 januari 1890.
- 39 dNS, 30 januari 1892.
- 40 dNS, 24 november 1888.

- 41 hS, 6 februari 1890.
- 42 hS, 6 februari 1890
- 43 hS, 21 maart 1890.
- 44 dNS, 22 maart 1890.
- 45 dNS, 29 maart 1890.
- 46 NA-KNVB, inv.nr. 602. NVB-Jaarboekje 1938-1939, 254-256. Geyl schreef op uitnodiging van de toenmalige bondssecretaris Hirschmann.
- 47 dNS, 17 augustus 1889.
- 48 dNS, 1 en 15 maart 1884. Ook hierover: Van Bottenburg, 'Bruine monster en "King of Sports"'
- 49 dNS, 15 maart 1884.
- 50 dNS, 14 juni 1884.
- 51 <http://www.dieburger.com/Sport/Krieket/Cobras-slaan-laet-toe-en-Neil-laet-telbordrol-20111021-3>, 23 oktober 2011.
- 52 dNS, 7 maart 1891.
- 53 dNS, 10 oktober 1891.
- 54 dNS, 24 oktober 1891.
- 55 hS, 29 augustus 1890.
- 56 dNS, 7 maart 1891.
- 57 Cr 224.
- 58 NA-KNVB, inv.nr. 582: *NVB-Jaarboekje 1898-1899* 59.
- 59 dNS, 16 mei 1891.
- 60 dNS, 24 september 1887.
- 61 hS, 18 april 1890.
- 62 dNS, 4 oktober 1890.
- 63 hS, 18 juli 1890.
- 64 hS, 11 juli 1890.
- 65 dNS, 2 mei 1891.
- 66 dNS, 6 juni 1891.
- 67 dNS, 23 april 1892.
- 68 dNS, 26 maart 1892.
- 69 dNS, 21 mei 1892.
- 70 dNS, 7 mei 1892.
- 71 Derek Birley, *A social history of English cricket* (Londen 1999) 82.
- 72 Een artikeltje van Harry Oltheten over het cricket op Clingendaal: <http://www.knbc.nl/documenten/Kleefstra/2009kleefstra.pdf>, 4 augustus 2011.
- 73 dNS, 8 augustus 1891.
- 74 PP 3 november 1929: 'Round about Conan Doyle'
- 75 dNS, 22 juli 1893.
- 76 hS, 15 augustus 1890.
- 77 hS, 15 augustus 1890.
- 78 dNS, 16 augustus 1890.
- 79 dNS, 15 augustus 1891.

- 80 hS, 17 oktober 1889.
- 81 dNS, 2 en 9 mei 1891. Er is geen afgelasting gepubliceerd, maar ook geen verslag van de wedstrijd in Zwolle. Mocht deze zijn doorgegaan dan was daar zeker over geschreven.
- 82 Jan Feith en Tonny de Beus, *Jongens! Wat is cricket?* (Amsterdam 1928).
- 83 LC, 19 december 1890.
- 84 LC, 20 december 1890.
- 85 LC, 20 december 1890. De winnaar bij de amateurs kwam weliswaar uit Maassluis, maar droeg de Friese naam Foeke Tjalma. Met dank aan schaatshistoricus Hedman Bijlsma, voor het attenderen op deze race.
- 86 Ws 116.
- 87 Fenno L. Schoustra, *Elfstedentocht: de schaatsen scherp* (Schoustra, Leeuwarden 1970) 16-22.
- 88 Ibidem.
- 89 *Hepkema's Advertentieblad*, 27 december 1890.
- 90 Ws 122.
- 91 Ws 118.
- 92 Ws 118-119.
- 93 Tebbutt Collection, Cambridgeshire Archives, Huntingdon. Reference nr. 4577, box 14: Notebook containing details of skating trips. "The Great Fries Trip – 11 Cities of Friesland, 120 mile or 130 miles." Breakfast at 4am. Papers for signing. Extra skates. Dark to Dokkum. Falls. Breakfast at Leeuwarden. Stop at Sneek. Stop at Stavoren before. Dinner Hindeloopen. Stop Bolsward. Tea Harlingen. Dark to Leeuwarden. 4.50 Leeuwarden 6.40 Dokkum 7.55 Leeuwarden 9.40 Sneek 9.55 IJlst 11.10 Sloten 1.05 Stavoren 1.50 Hindeloopen Workum 3.50 Bolsward 5.05 Harlingen 6.10 Franeker 7.27 Leeuwarden: 14h37m Mulier 12h55m. Usual time 15 to 16 to 17 to 19 hours.'
- 94 dNS, 21 januari 1893.
- 95 Volgens Fenno Schoustra werd Muliers tijd nog diezelfde winter verbeterd door Douwe Watzes Visser (23, tasker) en Ruurd Gerrits van Dijk (25, ovenknecht) uit Midlum. Beiden zouden het traject hebben afgelegd in 12.30 uur. Schoustra, *Schaatsen scherp* 33.
- 96 Ws 124.
- 97 Tebbutt Collection, Cambridgeshire Archives, Huntingdon. Reference nr. 4577, box 19: Letters, articles and diary jottings on skating.
- 98 Ibidem
- 99 dNS, 10 januari 1891
- 100 Ws 182.

NOTEN HOOFDSTUK 4

- 1 Ter Gouw, *Volksvermaken* 588.
- 2 dNS, 16 juli 1892.
- 3 Pieter Breuker, 'Sport aan zet. De "Internationale Sport-, Visscherij- en Paardentoonstelling" te Scheveningen (1892)' in: *De Sportwereld* 57-58 (2010) 35-55, aldaar 45.

- 4 dNS, 14 mei 1892.
- 5 dNS, 30 april 1892.
- 6 Ibidem.
- 7 *Herinneringen aan de internationale sporttentoonstelling te Scheveningen, juni - oktober 1892* (Amsterdam 1892) 3.
- 8 Pieter van Wesemael, *Architecture to instruct and delight: a socio-historical analysis of world exhibitions as a didactic phenomenon* (Rotterdam 2001), digitaal gepubliceerd op: <http://books.google.nl/books?id=Z6F9OivunqkC&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>, 12 januari 2013.
- 9 NRC, 17 juli 1892.
- 10 dNS, 20 augustus 1892.
- 11 Van Wesemael, *Architecture*, 17.
- 12 Van Wesemael, *Architecture*, 50.
- 13 Willem Mulier, 'Iets over sport en over de sport-tentoonstelling in Scheveningen - De visscherij-afdeeling' in: *Eigen Haard* (Haarlem 1892) 699.
- 14 *Herinneringen sporttentoonstelling* 29.
- 15 Mulier, 'Iets over sport' 566.
- 16 NRC, 3 juni 1892.
- 17 NRC, 3 juli 1892.
- 18 dNS, 2 juli 1892.
- 19 NRC, 30 juli 1892.
- 20 NRC, 31 juli 1892.
- 21 Ws 101.
- 22 NRC, 23 juli 1892.
- 23 Ernst Louis van Limburg Stirum was een zoon van Frits van Tuylls oudste zuster Cornelia Wilhelmina Philippina baronesse van Tuyll van Serooskerken en Willem graaf van Limburg Stirum. Hij was slechts zes jaar jonger dan zijn oom Frits. E.L. van Limburg Stirums betrokkenheid was strikt protocollair. Hij onthield zich van deelname aan de gesprekken en had geen stemrecht.
- 24 NRC, 23 juli 1892.
- 25 W. Travaglino, *Verslag der internationale sport-, visscherij- en paardententoonstelling te Scheveningen van 1 juni tot 2 oktober 1892* ([Den Haag 1892]) 22.
- 26 NRC, 24 juli 1892.
- 27 NRC, 24 juli 1892.
- 28 NRC, 25 juli 1892.
- 29 Ibidem.
- 30 dNS, 30 juli 1892.
- 31 Ibidem.
- 32 *Haarlems Dagblad*, 15 december 1890.
- 33 dNS, 20 december 1890.
- 34 De moeder van Jaap Eden overleefde de geboorte van haar zoon niet. Zijn vader was gymnastiekleraar in Groningen en kon de zorgplicht voor zijn zoon niet vervullen. Eden werd daarom bij zijn grootouders van moederszijde ondergebracht.

- 35 Ws 112.
- 36 AH 15 januari 1893.
- 37 Ws 109.
- 38 Ws 111.
- 39 NvdD, 16 januari 1893: 'Vele ridders raden Eden de 10 K.M. niet te rijden, daar hij vermoed is en reeds gisteren last had van een steek in de zijde. Wij gelooven dan ook, dat hij nu hij het kampioenschap zoo schitterend gewonnen heeft, heden op zijn lauweren kan rusten.'
- 40 NvdD, 17 januari 1893.
- 41 dNS, 21 januari 1893.
- 42 Ws 113.
- 43 In 1925 stierf Eden op 52-jarige leeftijd, na vele vruchteloze pogingen maatschappelijk voet aan de grond te krijgen. G.W. Overdijkink, 'Eden, Jacobus Johannes (1873-1925)' in: BWN 1.
- 44 dNS, 21 januari 1893.
- 45 dNS, 28 januari 1893. De ISU en NSB tekenden weliswaar protest aan tegen de 'unsportmanlike wijze van handelen van de NSA', maar dat betrof eerder de chaos rond deze Engelse wedstrijden.
- 46 dNS, 28 januari 1893.
- 47 dNS, 3 maart 1894.
- 48 dNS, 8 december 1895. 'Verslag van het te Copenhagen gehouden Congres van den Internationalen Schaatsenrijdersbond', gedaan tijdens de jaarvergadering van de NSB in Den Bosch, op 16 november 1895 door B. van Eeten. Het congres vond plaats op 29 en 30 april en 1 en 2 mei 1895.
- 49 G.W.A. van Laer, *Gedenboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftigjarig bestaan, 1882-1932* (Amsterdam 1932) 80.
- 50 dNS, 30 januari 1897.
- 51 dNS, 21 februari 1897.
- 52 Hij was aangesteld als hoofddocent aan het *Gymnastiska Centralinstitutet*, oprichter en voorzitter van *Stockholms Gymnastikförening*, *Stockholms Roddförening* en de *Stockholms Allmänna Skridskoklubb*. In 1891 richtte hij een koepelorganisatie op: de *Svenska Gymnastik- och Idrottsförbundet*.
- 53 Ansgar Molzberger, *Die Olympischen Spiele 1912 in Stockholm – "Vaterländische" Spiele als Durchbruch für die Olympische Bewegung* (Dissertatie Sporthochschule Keulen, 2010) 24.
- 54 Molzberger, *Olympischen Spiele 1912*, 39.
- 55 Jan Lindroth, 'Ideology and practice: Sweden, Viktor Balck and the Le Havre Olympic Congress in 1897' in: Norbert Müller, *Coubertin et l'Olympisme, questions pour l'avenir. Rapport du congress du 17 au 20 septembre 1997 a l'Université du Havre* (Lausanne 1998). Lindroth schrijft dat Balck tijdens het IOC-congres van 1897 in Le Havre lezingen bijwoonde van de avonturier Pierre Gabriel Bonvalot en Père Didon die hem levenslang beïnvloedden. 'What must have suited Balck, himself a military officer, extremely well is Didon 's interpretation of „l'esprit de combativité“, also an ingredient in Bonvalet 's ideology.' 105. Geraadpleegd op: www.coubertin.ch/pdf/PDF-Dateien/116-Lindroth.pdf, 26 februari 2013.

- 56 dNS, 20 februari 1892. Een vergadering van het bondsbestuur op 18 februari 1892 stond in het teken van scheidsrechterlijke dwalingen tijdens de wedstrijd RAP-Rotterdam. Na twee stemrondes was de uitslag van 3-2 omgezet in 2-3. Een goal van RAP werd in een vergaderzaaltje van het Leidse Zomerzorg met terugwerkende kracht afgekeurd en een Rotterdamms doelpunt alsnog toegekend. RAP zou dat jaar evengoed kampioen worden.
- 57 dNS, 4 maart 1893.
- 58 Ibidem.
- 59 NHA-R&W, BV en AV, 23 april 1887.
- 60 dNS, 19 april 1890. Wedstrijdverslag HFC-RFCC Olympia.
- 61 dNS, 17 juni 1893.
- 62 dNS, 9 februari 1895.
- 63 dNS, 13 oktober 1895.
- 64 dA, 12 december 1895.
- 65 dNS, 15 december 1895.
- 66 dA, 21 maart 1895.
- 67 dA, 28 maart 1895.
- 68 dNS, 25 mei 1895.
- 69 dNS, 8 mei 1897.
- 70 Mulier, *Cricket* 79.
- 71 dNS, 23 februari 1889.
- 72 Cr 61.
- 73 dNS, 16 april 1892.
- 74 Cr 64-65.
- 75 Cr 65.
- 76 Endt, *Gorter Documentatie* 161. Endt verwijst naar Schröders bijdrage 'Aanvoerders die ik ontmoet heb' in J.W.G. Coops, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van den Nederlandschen Cricket Bond, 1883 – 1933*.
- 77 dNS, 14 maart 1891.
- 78 dA, 31 maart 1894.
- 79 RAP-aanvoerder Kick Schröder wees zelf op het clichématige van deze constatering, in zijn stukje over RAP-VVA: 'kwam de uitdrukking niet in elk verslag voor, men zou zeggen à la Haarlem-RAP.' dNS, 9 januari 1892. Een jaar eerder sprak hetzelfde blad van 'de innige vriendschap en vermaarde goede verstandhouding' tussen de beide teams. (dNS, 28 november 1891).
- 80 dNS, 30 maart 1895.
- 81 Apie Prins, *Ik ga m'n eigen baan* (Amsterdam 1958).
- 82 Kees de Raadt, 'Uit de vlegeljaren van een jonkheer' in: *Boekenpost* (1996). Geraadpleegd via: http://www.weemhoff.nl/spitsbroeders/main/main/_article.php?cat_id=4&article_id=15, 11 augustus 2008.
- 83 Ibidem.
- 84 Ibidem.
- 85 dNS, 11 juli 1891.

- 86 Met meer dan honderd treffers in de catalogus van de KB kan Feith een veelschrijver genoemd worden.
- 87 NHA, toeg. nr. 3626: Archief vereniging Haerlem, te Haarlem; inv. nr. 395: Archief van oud-Haarlemsche jongelui, bijgehouden door A. Merens en P.C. Zillesen, 1931-1952. Brief van A. Merens aan F.C. Zillesen, z.d.
- 88 NHA, O.H. jongelui, Jan Feith aan A. Merens, 1 oktober 1938.
- 89 dA, 11 april 1894.
- 90 dNS, 21 april 1894.
- 91 dA, 11 april 1894.
- 92 hS, 27 juni 1889.
- 93 hS, 22 augustus 1889.
- 94 hS, 22 augustus 1889.
- 95 dNS, 31 oktober 1891. 'Het is ons, Hollanders, niet kwalijk te nemen, dat wij, na zoovele malen achtereen teleurgesteld te zijn, wat zwartgallig zijn geworden te dezen opzichte. Laat ons hopen dat het thans beter zal gaan! Indien de Engelschen maar eenmaal in het land zijn, zullen onze clubs wel geen slecht figuur maken.' De vier wedstrijden die begin januari 1892 gespeeld zouden werden inderdaad afgelast door vorst.
- 96 dNS, 17 juni 1893.
- 97 http://www.donmouth.co.uk/womens_football/blfc.html, 19 februari 2012.
- 98 <http://spartacus-educational.com/Fbritishladies.htm>, 25 augustus 2014. De website biedt een compilatie van primaire bronnen, vooral krantenverslagen.
- 99 dA, 28 maart 1895. De bloemlezing werd ondertekend met het pseudoniem Babbes.
- 100 Ibidem. Babbes beperkte zich tot de artikelen die vrouwenvoetbal verwierpen. Lof was er van *The Sportsman*: 'True, young men would run harder and kick more strongly, but, beyond this, I cannot believe that they would show any greater knowledge of the game or skill in its execution. I don't think the lady footballer is to be snuffed out by a number of leading articles written by old men out of sympathy both with football as a game and the aspirations of the young new women. If the lady footballer dies, she will die hard.' Bron: <http://spartacus-educational.com/Fbritishladies.htm>, 25 augustus 2014.
- 101 dA, 27 augustus 1896. Sparta probeerde in een bondsvergadering van 11 oktober de gemaakte reclamekosten voor deze wedstrijd op de Bond te verhalen.
- 102 dNS, 29 augustus 1896.
- 103 Timothy Chandler, 'The structuring of manliness and the development of Rugby football at the public schools and Oxbridge, 1830-1880' in: John Nauright en Timothy Chandler, *Making men, Rugby and masculine identity* (Londen 1996) 13-31, aldaar 23.
- 104 dNS, 23 februari 1895.
- 105 hS, 16 mei 1890.
- 106 hS, 16 mei 1890.
- 107 A&V 134-135. Naar aanleiding van dat rugby verschenen de waarschuwendende artikelen in *The Lancet*.
- 108 www.haagscherugbyclub.nl/geschiedenis, 25 augustus 2014.

NOTEN HOOFDSTUK 5

- 1 Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-worship and the Heroic in history* (Lincoln 1966 [1841]) 222.
- 2 Verenigingsarchief Trou moet Blijcken, jaarzang 1891. Met dank aan dr. Ben de Vet, archivaris van de sociëteit.
- 3 Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg, 'Een vondst bij Trou Moet Blijcken, caricaturen van 19-de eeuwse Haarlemmers' in: *Haerlem Jaarboek* 1979, 30-46. Van Valkenburg was afkomstig uit een oude Haarlemse regentenfamilie. Zijn vader was in 1939 de laatste Nederlander die werd verheven in de adelstand. Als bestuurslid van het Centraal Bureau voor Genealogie en voorzitter van de Hoge Raad voor de Adel was hij bekend met het genealogisch onderzoek dat Mulier in het tweede deel van zijn leven ondernam.
- 4 Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000, beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 16-17.
- 5 Centrum voor lokale geschiedenis Watermaal-Bosvoorde, bevolkingsregister Brussel.
- 6 Burgerlijke stand gemeente Haarlem, geboorteakte 26 oktober 1870.
- 7 Bevolkingsregister gemeente Haarlem, 1860-1924.
- 8 Bijvoorbeeld Zandbergen, *IJdel maar weergaloos* 58.
- 9 Mededeling dr. Ben de Vet, archivaris Trou Moet Blijcken.
- 10 Thimo de Nijs, 'Partnerkeuze in de hoge Rotterdamse burgerij 1815-1890' in: Jan Kok en Marco van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid, twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 309-330, aldaar: 312. Het gaat om een brief van Daniël Ruys, aan diens vriend Frits Ebeling.
- 11 Ibidem, 313.
- 12 DC, 30 januari 1897: 'Vrouwenbeweging, slot'
- 13 DC, 24 september 1898: 'Sexueele vereeniging'. Dit artikel was een reactie op een stuk van Nellie van Kol in *De Vrouw*.
- 14 Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Kees Mandemakers, 'Het kiezen van een huwelijkspartner in Nederland, 1840-1940: de rol van de familie' in: *Genegenheid en gelegenheid* 63-83, aldaar: 72-74.
- 15 Herman Robbers, 'Levensbericht van Arij Prins, 1860-1922', in: *Handelingen en mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1924-1925* (Leiden 1925). Volgens Robbers werd Prins in deze droevige situatie getroffen door 'haar groote gaven van hart en geest (...). Zij steunde hem voortaan met haar liefde, haar opgewektheid, haar zielskrachtige fleurigheid.'
- 16 Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven, huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19^e eeuw* (Amsterdam 2005) 94. In 1899 trouwde Frans Coenen toch, met Louise Sophia Vischer.
- 17 Marcellus Emants, *Inwijding* (Bibliotheek der Nederlandse letteren, Amsterdam/Brussel 1978 [1901]) 279.
- 18 Marcellus Emants, *Brieven aan Frits Smit Kleine* (ed. Pierre H. Dubois) (Den Haag 1962), digitaal gepubliceerd op: http://www.dbnl.org/tekst/eman001phdu01_01/colofon.php, 28 december 2013.
- 19 Pierre H. Dubois, *Marcellus Emants, een schrijversleven* (Den Haag 1980, 2^e dr.) 52.
- 20 DC, 3 september 1901.

- 21 DC, 30 januari 1897: 'Vrouwenbeweging, slot'
- 22 Brief Willem Mulier aan Jan Tadema, (directeur uitgeverij De Erven F. Bohn), 27 mei 1896. Rijks Universiteit Leiden, speciale collecties.
- 23 Ibidem.
- 24 DC, 15 november 1902. Mulier schreef over Huygens naar aanleiding van haar dood door suïcide.
- 25 DC, 15 oktober 1902. Bij het schatten van Gorters politieke kansen diskwalificeerde Mulier in één moeite door diens kwaliteiten als cricketspeler: 'Het is te verwachten dat dr. G. als volksoekonom meer zal presteeren dan als cricketspeler, immers toen ter tijd wilde de jeugd hem wel eens plagen met een geruststellend geroep van "the doctor is there", m. a. woorden: je kunt gerust zijn, hij zal je niet uitvangen.'
- 26 DC, 24 mei 1901. 'In het begin der negentiger jaren was de sociaal democratie voor velen onzer zoo niet voor de meesten een vaag spook, verpersoonlijkt door een *maitre de forge*, type als uit Multatuli's *Vorstenschool*, de beschermer van het naaistertje, een ruw gebaar-den kerel met zwart besmeurden kiel, in de vereelte hand een moker zwaaiend, een rebel, een oproermaker, gereed om brand te stichten en de wet te verkrachten.'
- 27 DC, 18 april 1903.
- 28 DC, 24 mei 1901.
- 29 DC, 3 augustus 1901: 'De candidatuur van een Indischman'
- 30 DC, 10 juli 1897: 'Werk en brood'
- 31 Ibidem.
- 32 Ibidem.
- 33 Griffin, *Modernism and fascism* 54. Ontleend aan Griffins ideaaltyping van het modernisme.
- 34 Mededeling per e-mail op 10 maart 2014, van Bruno Roques, directeur Royal Léopold Club.
- 35 Pieter Breuker, 'Keatsen, keunst en "De Belgen"', in: *De Moanne* 3 nr. 9 (november 2004) 19-23.
- 36 Wm. Mulier, 'Onze Friesche kaatsers te Brussel' in: *Eigen Haard* (...), 1896) 516-519 aldaar 516. Vet aangebracht door D. Rewijk.
- 37 Ibidem, 516.
- 38 dNS, 23 november 1889.
- 39 hS, 18 juli 1890.
- 40 dNS, 2 mei 1891.
- 41 dNS, 9 januari 1892.
- 42 dNS, 22 oktober 1892.
- 43 dNS, 17 juni 1893.
- 44 dNS, 12 mei 1894.
- 45 dA, 10 oktober 1894.
- 46 dNS, 12 mei 1895.
- 47 dA, 5 september 1895 en DNS, 7 september 1895.
- 48 dA, 11 september 1895.
- 49 dNS, 5 oktober 1895.

- 50 dNS, 12 oktober 1895.
- 51 dNS, 5 en 12 oktober 1895.
- 52 dNS, 18 april 1896.
- 53 dA, 21 mei 1896.
- 54 dA, 28 mei 1896.
- 55 dA, 30 juli 1896.
- 56 Aad Heere en Bart Kappenburg, *1870-2000: 130 jaar atletiek in Nederland* (Nieuwegein 2000) 16-17.
- 57 MacAloon, *This great symbol*.
- 58 dNS, 12 mei 1894.
- 59 *Bulletin du Comité International des Jeux Olympiques*, juli 1894. Geraadpleegd via: <http://www.la84foundation.org/OlympicInformationCenter/RevueOlympique/1894/BCIF1/BCIF1e.pdf>, op 17 oktober 2011. 'Le Délégué désigné a été empêché au dernier moment de se rendre à Paris.' Van de geachte 'délégué' wordt helaas geen naam genoemd.
- 60 dNS, 12 oktober 1895.
- 61 A&V 74.
- 62 A&V 73-73.
- 63 dNS, 18 april 1896.
- 64 *de Kampioen*, 1 oktober 1897.
- 65 NA-KNVB, inv.nr. 602: *NVB-Jaarboekje 1904-1905*, 278.
- 66 A&V 12-17.
- 67 A&V 18-21.
- 68 Ws 5, bronverwijzing van dit citaat uit: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen*, 1860, 117.
- 69 Ws 6-7.
- 70 Ws 71.
- 71 Wm. Mulier, *Vischkweekerij en instandhouding van den visschstand* (Haarlem 1900), digitaal: <https://archive.org/details/vischkweekerijeeoomuligoog>.
- 72 Mulier, *Vischkweekerij*, 242.
- 73 Harry G.M. Prick, *De briefwisseling tussen Arij Prins en Lodewijk van Deyssel* (Den Haag 1971) 142.
- 74 De brieven van Prins zijn door Huysmans vermoedelijk na zijn dood vernietigd, maar uit Huysmans brief van 19 februari 1890 blijkt dat Prins zich tot één van de schaatsers aangetrokken voelde: 'Ah! si votre patineur! - mais il est suffisamment perversi.' Zie: J.K. Huysmans [ed. Louis Gillet], *Lettres inédites à Arij Prins, 1885-1907* (Geneve 1977) 184. In een brief van 15 juni komt Huysmans nog eens op de verleidelijke schaatser terug: 'Votre petit patineur me fait parfois rêver. Je l'aimerais bien mieux que la Comtesse.' 195. Zie ook: Ellis Hanson, *Decadence and catholicism* (Cambridge Mass./Londen 1997) 148-149. Hanson verwijst naar de brieven als een uiting van Huysmans fascinatie voor homoseksualiteit.
- 75 Aanvankelijk manifesteerde de schrijver Prins zich (tegelijk met Frans Netscher) als naturalist in de school van Zola. Onder het pseudoniem A. Van Cooplant publiceerde hij enkele verhalen in tijdschriften (waaronder *De Nieuwe Gids*) en een bundel naturalistische

- schetsen, *Uit het leven* (1885). Rond 1890 begon hij historische verhalen te schrijven, waarin de stijl erop is gericht de lezer een zintuiglijke ervaring van het (Middeleeuwse) verleden te bezorgen.
- 76 Lodewijk van Deysssel, 'In memoriam Arij Prins', in: *De Gids* 86 (Amsterdam 1922), 502-507, aldaar 506.
- 77 H.F.W. Jeltens, 'De collectie Arij Prins', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, vol 65 nr. 1 (1 januari 1923), 6-7.
- 78 In augustus 1888 maakten Prins en Huysmans samen een reis door Duitsland. Vanuit Hamburg reisden zij langs grote steden als Berlijn, Weimar en Keulen en oude stadjes als Gotha en Soest. Daar maakten zij studie van kunstschaten en historische stadsgezichten, die later in het literaire werk terug kwamen. Tijdens deze reis zagen zij in Kassel een beroemd altaarstuk (Kruisiging) van de Duitse renaissanceschilder Matthias Grünewald. In het eerste hoofdstuk van *La-Bàs* geeft Huysmans er een imponerende beschrijving van.
- 79 In de collectie Arij Prins van het Letterkundig Museum is geen correspondentie tussen Mulier en Prins te vinden.
- 80 *dNS*, 14 februari 1897. Citaat uit een brief van Prins aan Barnaart van 2 januari 1897.
- 81 *dNS*, 14 februari 1897.
- 82 Prins schreef in *dNS* 23 januari 1897 en Mulier in *dNS*, 30 januari 1897.
- 83 *dNS*, 7 februari 1897.
- 84 *dNS*, 14 februari 1897.
- 85 *Ibidem*.
- 86 Göltermann, *Körper der Nation*, 67.
- 87 *dNS*, 14 februari 1897.
- 88 *dNS*, 7 augustus 1897.
- 89 *dNS*, 4 september 1897.
- 90 *Ibidem*.
- 91 *dA*, 9 mei 1894.
- 92 *dNS*, 19 mei 1894.
- 93 *dNS*, 15 december 1894.
- 94 *dNS*, 16 juni 1894.
- 95 NA-KNVB, inv. nr. 417: *Gedenkboek uitgegeven door den Nederlandschen Voetbalbond, 1889-1914* (Van Holkema & Warendorff, Amsterdam 1914). Vermoedelijk betreft het een proefdruk en is het gedenkboek nooit echt verschenen. De band bevat alleen het interview met Warner door Jan Feith, en een verantwoording van Feith.
- 96 *dNS*, 8 december 1895 en 23 januari 1896.
- 97 *dNS*, 3 april 1897.
- 98 *dA*, 14 april 1897.
- 99 *dNS*, 30 mei 1896. 'Uitgelooft worden: 12 kunstvoorwerpen, 7 verguld zilveren medailles, 5 zilv. medailles, 5 bronzen medailles en 4 kleine zilv. medailles.'
- 100 Bevolkingsregister Den Haag.
- 101 *dNS*, 15 mei 1897.
- 102 *dNS*, 12 juni 1897, *dA*, 16 juni 1897.

- 103 dNS 12 juni 1897.
- 104 dNS, 12 juni 1897. Dezelfde ingezonden brieven plaatste *De Athleet*, 16 juni 1897.
- 105 dNS, 26 juni 1897.
- 106 dNS, 9 oktober 1897.
- 107 NA-KNVB, inv. nr. 417: *Gedenkboek 1914*.
- 108 Frank van Kolschooten, *De Dordtse Magiër, de val van volksheld Karel Lotsy* (Amsterdam 2009) 57-61. Hirschmann bleef wel steun ontvangen van de voetbalbond. Zo deed hij in de jaren dertig de (betaalde) redactie van de Voetbaljaarboekjes.
- 109 dNS, 9 oktober 1897.
- 110 dA, 6 oktober 1897.
- 111 dA, 6 oktober 1897.
- 112 H.J. Scheffer, *Henry Tindal, een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum 1976) 320.
- 113 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* 53-54.
- 114 'Critici', door B.J. Zuyderhoff, in: dA, 20 januari 1897.
- 115 dA, 20 januari 1897.
- 116 Stokvis had een joodse achtergrond en vrijzinnig liberale opvattingen, waarmee zijn wereldbeeld ten dele aansloot bij Muliers ideeën. Er gaapte alleen een diepe sociale kloof tussen de welgestelde patriciërszoon en de jongeman die zich met hard werken ontworstelde aan de beperkingen van zijn milieu. Via zelfstudie en zijn werk als parlementair journalist geraakte Stokvis steeds dichterbij de politieke macht. Na een lang verblijf in Nederlands-Indië, waar hij trachtte de politieke zelfstandigheid van de Indische bevolking te vergroten, nam hij uiteindelijk in 1937 zitting in de Tweede Kamer voor de SDAP. Bron: <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/stokvis>, 25 augustus 2014.
- 117 dA, 27 januari 1897.
- 118 dNS, 15 mei 1897.
- 119 dNS, 15 mei 1897.
- 120 NA-KNVB, inv.nr. 582: *NVB-Jaarboekje 1898-1899*, 58.
- 121 dNS, 11 december 1897.
- 122 dNS, 15 januari 1898. Een sciopicon is een toverlantaarn, waarmee beelden scherp geprojecteerd konden worden.
- 123 dNS, 15 mei 1897: 'Voetbalbelangen'
- 124 Mulier zag deze als een vernedering 'om arme mensen tot amusement en bespottung van anderen ter wille van een horloge, spek of geld, te doen kruipen door tonnen, onder zeilen door, in met zeep besmeerde masten, of stroop te laten likken.' NA-KNVB, inv.nr. 582: *NVB-Jaarboekje 1898-1899* 56.
- 125 NA-KNVB, inv.nr. 582: *NVB-Jaarboekje 1898-1899* 57.
- 126 NA-KNVB, inv.nr. 582: *NVB-Jaarboekje 1898-1899* 59.
- 127 J. Steendijk-Kuypers, 'Gymnastiek een volkszaak' delen 1 en 2, in: *Lichamelijke Opvoeding*, november en december 2003, 610-613 en 646-647. Ook: J.S.G. Disse en J.M. Scheffer, *Grondslagen der lichamelijke opvoeding op lagere en middelbare scholen en gymnasia* (Rotterdam 1910) 17-19.
- 128 Voor een beknopte vergelijking van de belangrijkste Europese stromingen op het gebied van de lichaamscultuur in de negentiende eeuw, zie: Gertrud Pfister, 'Cultural

- confrontations: German Turnen, Swedish gymnastics and English sport – European diversity in physical activities from a historical perspective' in: *Culture, Sport, Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* vol. 6, nr. 1 (Londen 2003), 61-91.
- 129 *dNS*, 1 april 1894. Het betreft een samenvatting van Max Leclerc, 'L'Education en Angleterre - Education physique et morale' in: *Revue des deux Mondes* (januari en februari 1894).
- 130 *Ibidem*.
- 131 MacAloon, *This great symbol* 466-469.
- 132 Steendijk-Kuypers, 'Gymnastiek een volkszaak' in: *Lichamelijke Opvoeding* (juli 2004) 35-37.
- 133 *dNS*, 5 oktober 1895.
- 134 *dNS*, 18 mei 1895: anon., 'Sport en de School'
- 135 *dNS*, 19 september 1896. Uit een (vernietigende) bespreking van Ebberdinks pamflet *Gymnastiek als volkszaak* (Amsterdam 1896) door Carl Corvey, redacteur van het blad *Wielernieuws*.
- 136 *dNS*, 5 oktober 1895.
- 137 *dNS*, 8 november 1890. Het is zeer waarschijnlijk niet geschreven door Mulier, want die hield niet van pseudoniemen en anonimiteit. Bovendien ontbreekt de voor Mulier kenmerkende scherts. De gevolgde argumentatie is bekend van Frits van Tuyl van Serooskerken, die doorgaans publiceerde onder het pseudoniem 'Kennemer.'
- 138 *dNS*, 8 november 1890
- 139 A.J. Straatman, 'De taak der school' in: *De Gids* (januari 1895); G. Kalff, 'Onderwijs en Opvoeding' in: *De Gids* (maart 1895); G. Duflou, 'Het Middelbaar onderwijs in Engeland' in: *De Gids* (augustus en oktober 1895, in twee delen verschenen).
- 140 *dNS*, 9 juli 1898.
- 141 NA, Den Haag, Hoofdkwartier Veldleger, nummer toegang 2.13.16, inventarisnummer 165, brief W.J.H. Mulier aan hoofdofficier Forbes Wels, 13 juli 1915.
- 142 *NvdD*, 21 augustus 1897.
- 143 Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 22.
- 144 *Ibidem*.
- 145 J.G. Kikkert, *Wilhelmina: vorstin tussen verleden en toekomst* (Houten 1987) 33.
- 146 Bank en Van Buuren, 1900 32.
- 147 *AH*, 8 september 1898.
- 148 *hS*, 26 september 1898.
- 149 *AH*, 8 september 1898.
- 150 NA-KNVB, inv.nr. 416. Stukken betreffende het Uitvoerend Comité voor de aanbidding van een huldeblijk namens de Nederlandse sportwereld aan H.M. de Koningin ter gelegenheid van haar troonsbestijging, een initiatief van de Nederlandsche Voetbal Bond. Inmiddels is van het album een replica vervaardigd – *Sportalbum 1898* (Nieuwegein 2014) – waarvan de initiatiefnemers Jan Rijpstra en Jurryt van der Vooren op 25 september 2014 het eerste exemplaar aan Koning Willem Alexander hebben overhandigd. Het is vervaardigd met de ambitie een hedendaagse opvolging van het album samen te stellen.

- 151 Jacobine E. Huysken en Friso Lammertse, *Koninklijke geschenken: traditie en vernieuwing rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1988) 10. Ook: Marieke E. Spliethoff, *Feestelijke geschenken voor de jonge Koningin 1898-1913* (Amsterdam 1998).
- 152 Notarieel archief Den Haag, toeg. nr. 0373-01, inv. nr. 2855: Minuten van Akten van Solko Johannes van den Bergh. Rep. nr. 240, testament W.J.H. Mulier, 12 juni 1897.
- 153 Notarieel archief Den Haag, toeg. nr. 0373-01, inv. nr. 2857: Minuten van Akten van Solko Johannes van den Bergh. Rep. nr. 240, testament W.J.H. Mulier, 23 december 1898. Tegelijkertijd stelde Cornelia een testament op waarin zij dezelfde ideële organisaties aanwees als Pim, in het geval dat zij als tweede kwam te overlijden. Het testament bleef van kracht tot 10 januari 1922, kort voor zijn echtscheiding van Cornelia. Pims tien latere testamente zijn niet raadpleegbaar door een termijn van beperkte openbaarheid van honderd jaar.
- 154 De Van Duins verhuisden met grote regelmaat. In de documenten in het bevolkingsregisters (geboorteakten e.d.) kwam ik tien verschillende Haarlemse adressen tegen.
- 155 De nalatenschap van zijn moeder deelde hij met zijn broer en zus in gelijke delen. Na aftrek van belastingen bedroeg het bedrag van de erfenis ruim f52.000, omgerekend naar de huidige waarde is dat ongeveer €700.000. Noord-Hollands Archief, Haarlem, Nieuw Notarieel Archief Haarlem, 1840-1925, toeg. nr. 1972, inv. nr. 382. Memorie van successie betreffende de nalatenschap van Roelina Johanna Albarda. Omgerekend op: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2.php>, 7 september 2013.
- 156 C. Fasseur, 'Cremer, Jacob Theodoor (1847-1923)' in: *BWN 1. Genealogie familie Cremer: Nederlands Patriciaat 1* (Den Haag 1910), 90-95.
- 157 DC, 12 maart 1898.
- 158 CBG-M, Portefeuille 1. Brief H.J.A. van Maarseveen aan Dhr. Kamerling, 18 oktober 1889.
- 159 *De Locomotief*, 27 september 1898. Behalve Cremer zat ook Muliers voorganger als redacteur van de *Deli Courant* Jacques Deen in het bestuur van de NV.
- 160 Notarieel archief Den Haag, toeg. nr. 0373-01, inv. nr. 2855: Minuten van Akten van Solko Johannes van den Bergh. Rep. nr. 240, testament W.J.H. Mulier, 12 juni 1897.
- 161 DC, 1 juli 1899.

NOTEN HOOFDSTUK 6

- 1 Rudyard Kipling, *A choice of Kipling's verse, made by T.S. Eliot* (Londen 1941 [5^e dr. 1946]) 187-189.
- 2 PP, 30 augustus 1936: 'Bunkeren in Port Said – The wrong man in the wrong place'
- 3 PP, 3 mei 1925: 'Dol'
- 4 PP, 30 maart 1941: "'Wuffie" † 1899 – met een plagiaat uit *Volgende patiënt*'
- 5 Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouw-ondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw* (Leiden 1992).
- 6 http://medan.m-heritage.org/about_medan/2.html, 8 september 2013. Korte geschiedenis van Medan, door de architectuurhistoricus Johannes Widodo, als onderdeel van een erfgoedproject voor Medan.

- 7 John Darwin, *Unfinished Empire, the global expansion of Britain* (New York 2012) 12. Soortgelijke uitgangspunten liggen ten grondslag aan Robert Aldrich, *A greater France, a history of French overseas expansion* (Londen 1996) en H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw, de koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003). Darwin en Wesseling verklaren zich schatplichtig aan een klassiek artikel van J. Gallagher en R. Robinson, 'The imperialism of free trade' in: *Economic History Review* 6 (1953) 1-15.
- 8 Gerard Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden, een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers, 1744-1905* (Amsterdam 2001).
- 9 DC, 1 juli 1899.
- 10 Over de Indische journalist Pieter Brooshoofd (*Locomotief*) merkt Martin Bossenbroek op: '[Z]ijn vocabulaire [wisselde] soepeltjes van platschieten en fusillieren naar rechtvaardigheid en edelmoedigheid en weer terug.' Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst, Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 193.
- 11 DC, 25 april 1903.
- 12 DC, 5 september 1903.
- 13 DC, 19 december 1902.
- 14 DC, 17 mei 1902.
- 15 DC, 8 februari 1902.
- 16 DC, 29 oktober 1901.
- 17 DC, 5 mei 1900: 'Lepraarden in N.I.'
- 18 DC, 27 mei 1899 en 1 juni 1904.
- 19 hS, 29 augustus 1890.
- 20 DC, 27 mei 1899.
- 21 DC, 2 mei 1903. Split was een populaire mixdrank van whiskey en sodawater.
- 22 DC, 11 augustus 1901.
- 23 DC, 15 februari 1902.
- 24 DC, 24 mei 1899.
- 25 Brian Stoddart, 'Sport, cultural imperialism and colonial response in the British Empire' in: *Comparative studies in society and history* 30, 4 (oktober 1988) 649-673.
- 26 Stoddart, 'Sport, cultural imperialism'. Stoddart verwijst bij zijn interpretatie van deze voetbalwedstrijd naar John Rosselli, 'The self-image of effeteness: Physical Education and nationalism in nineteenth-century Bengal' in: *Past and present* 86 (februari 1980). Stoddart gebruikt een zinsnede uit een Bengaals krantenverslag, dat tot een gemeenplaats in de literatuur over sport en imperialisme is geworden: 'It fills every Indian with pride and joy to know that rice-eating, malaria-ridden, bare-footed Bengali's have got the better of beef-eating, Herculean, booted John Bull in that peculiarly English sport.'
- 27 DC, 28 oktober 1902: 'Onderwijs in de Nederlandsche taal op S.O. Kust'
- 28 Breman, *Koelies* 42.
- 29 DC, 10 maart 1902.
- 30 DC, 17 april 1902.
- 31 DC, 18 mei 1903.
- 32 DC, 24 mei 1902.
- 33 DC, 26 september 1901.

- 34 Het weekeinde van de paardenraces wordt door Carry van Bruggen gekenschetst in haar roman *Goenong Djatti* (Schoorl 1987 [1909]), die speelt in Delische planterskringen. ‘Nu hoor ik, achteraf, dat ‘t al vroeg een beetje rommelig was, de meeste dames waren al voor twaalven naar huis... er werd trouwens haast niet gedanst, alle heeren stonden om de roulette heen. En d'r werd zwaar gespeeld óók, hoor ik... veel planters natuurlijk en veel champagne. Dát schijnt dezen keer wel heel erg te zijn geweest. En als je rekest, dat ‘t al heel vroeg vol was in de stad van lui die van verre ondernemingen kwamen en die allemaal in ‘t hôtel hebben gedineerd met de noodige champagne, dan kun je nagaan...’ 160.
- Van Bruggen verbleef in Medan tussen 1904 en 1907. Haar echtgenoot Kees van Bruggen volgde Mulier op als hoofdredacteur van de *Deli Courant*. Ze verwerkte haar bittere herinneringen aan de bekrompen plantersgemeenschap ook in de roman ‘n *Badreisje in de tropen* (Schoorl 1988 [1909]).
- 35 DC, 7 oktober 1901.
- 36 DC, 7 oktober 1901.
- 37 DC, 7 maart 1900: ‘Volksweerbaarheid’
- 38 Ibidem.
- 39 Rudyard Kipling, ‘The Brushwood Boy’ in: *The day's work* (Londen 1951 [1898]) 365-6.
- 40 Kipling, ‘Brushwood Boy’ 370.
- 41 DC, 6 januari 1900. Mulier koesterde levendige herinneringen aan zijn deelname aan de Haarlemse schutterij. De variatie en kleurenrijkdom van de uniformen bij de jaarlijkse audiëntie in Amsterdam stonden hem goed bij, net als het verbale geweld van de schuttersofficieren. ‘Discipline was er (...) want we hadden een eenig kapitein, die bliksemen kon en brallen en rauwe geluiden in je doen doordringen.’
- 42 DC, 6 januari 1900: ‘De Indische schutterijen I’
- 43 DC, 13 januari 1900: ‘De Indische schutterijen III’
- 44 DC, 7 maart 1900: ‘Volksweerbaarheid’
- 45 DC, 18 april 1900.
- 46 DC, 18 april 1900.
- 47 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, hoofdstuk 1, ‘Krijgsmacht.’
- 48 DC, 24 december 1900.
- 49 DC, 28 juni 1901: ‘Een schutterij te Medan’
- 50 DC, 16 september 1902: ‘De oprichting van vrijwilligercorpsen’
- 51 DC, 16 oktober 1902: ‘Het goed recht van verweer’
- 52 DC, 27 november 1903: ‘Een woordje over Vrijwilligercorpsen’
- 53 D.G. Stibbe (red.), *Encyclopaedie van Nederlandsch Indië*, deel IV (Leiden 1921). In het lemma Vrijwilligerscorpsen wordt als instigator wel gouverneur-generaal Rooseboom genoemd, maar niet Mulier.
- 54 DC, 16 oktober 1902: ‘Het goed recht van verweer’
- 55 Ibidem
- 56 DC, 15 december 1900: ‘Van den boerenkrijg’
- 57 DC, 16 november 1901.
- 58 DC, 13 februari 1901: ‘Van den boerenkrijg – De inval in de kaapkolonie’

- 59 DC, 22 november 1901: 'De boycot. Anti-Britsche manifestaties'
- 60 DC, 11 november 1899: 'Nederlandsche oordeelvellingen over Atjeh'
- 61 DC, 11 maart 1901: 'Kitchener in Atjeh'
- 62 DC, 20 september 1899: 'Reisbrieven V. Atjehsche indrukken'
- 63 DC, 29 maart 1902.
- 64 DC, 11 november 1899: 'Nederlandsche oordeelvellingen over Atjeh'
- 65 DC, 6 december 1902.
- 66 DC, 8 augustus 1900: 'China en de mogendheden'
- 67 DC, 5 april 1902.
- 68 DC, 29 september 1897: 'Brieven uit Engeland II', door Flaneur. Het artikel ging over Muliers bezoek aan de Britse parlementariër Henry Labouchere. Mulier interviewde hem over de spanningen aan de Kaap, omdat Labouchere lid was geweest van de onderzoekscommissie naar de Jameson Raid. Als enige was hij kritische geweest over deze aanleiding tot de Boerenoorlog.
- 69 DC, 20 september 1899: 'Transvaal'
- 70 DC, 15 december 1900: 'Van den boerenkrijg'
- 71 DC, 20 juni 1902: 'Onderwerpen van den dag'
- 72 DC, 20 december 1900: 'Vrijwilliger Commando's'
- 73 De reeks 'Reisbrieven, Atjehsche indrukken' gepubliceerd in september 1899 is een voortdurende lofzang op de zegeningen die Van Heutsz Atjeh bracht.
- 74 DC, 1 april 1902: 'De bijeenkomst in het Oranje-Hôtel'. Het gaat hier om de lezingenavond die werd georganiseerd ter gelegenheid van het bezoek aan Deli van het socialistische kamerlid Van Kol, tijdens zijn Indische studiereis. Het citaat komt uit een interpellatie van Mulier tijdens een lezing van ing. Saltet over havenlocaties in Noord- en Oost-Sumatra.
- 75 DC, 28 oktober 1902: 'Onderwijs in de Nederlandsche taal op S.O. Kust'
- 76 Over de harde maar moeilijk te ontwaren scheidslijnen in de sociale stratificatie van Nederlands Indië en over koloniale distictiedrang: J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 56.
- 77 DC, 19 februari 1902: 'Onderwijs in de Nederlandsche taal'
- 78 DC, 28 oktober 1902: 'Onderwijs in de Nederlandsche taal op S.O. Kust'
- 79 DC, 28 juli 1900: 'De Soerat Khabar Soldadoe'
- 80 DC, 12 juni 1901: 'Het gesubsidieerd regeeringsorgaan voor N.I.'
- 81 Ibidem.
- 82 DC, 14 juli 1900: 'De zending op de Oostkust'
- 83 Breman, *Koelies* 200.
- 84 DC, 24 mei 1901.
- 85 DC, 1 april 1902: 'De bijeenkomst in het Oranje-Hôtel'
- 86 Ibidem.
- 87 DC, 30 september en 4 oktober 1899: 'Koeliewerving'
- 88 DC, 23 december 1899: 'Iets over de Indische begrooting'
- 89 DC, 2 mei 1902: 'De wording van de K.O.'
- 90 DC, 29 mei 1901: 'Een belangrijke circulaire'. 'Het is nog zoo vele jaren niet geleden, dat

men in ditzelfde land van Deli, waar het nu zooveel ordelijker toegaat, allerlei knevelarijen zag gebeuren en onmenselijke handelingen zag plegen, door Europeanen, met het opzicht over honderden belast, maar zulke verachtelijke beulen en zulke dwingelanden, dat de verhalen van hunnen misdadige brute behandelingen bij oude Delianen nog voortleven, *miserabile memoria*.'

- 91 DC, 2 februari 1902.
- 92 DC, 3 december 1902: 'Van Kols brochure en Deli'
- 93 DC, 29 april 1902: 'Overbevolking en een der middelen ter bestrijding der gevolgen hiervan, III'
- 94 DC, 27 november 1902: 'De millioenen uit Deli, slot'
- 95 DC, 2 mei 1902: 'De wording van de K.O.'
- 96 DC, 31 december 1902: 'De politie en de rows'
- 97 Breman, *Koelies*, 213-215. Breman plaatste Van den Brands brochure integraal als bijlage: 343-420.
- 98 DC, 25, 26 en 27 november 1902: 'De millioenen uit Deli'
- 99 Breman, *Koelies* 353.
- 100 DC, 2 mei 1902: 'De wording van de K.O.'
- 101 DC, 25 november 1902: 'De millioenen uit Deli'
- 102 J. Breman, 'Een advocaat van kwade zaken: het koloniale milieu aan Sumatra's oostkust in de eerste decennia van deze eeuw' in: *De Gids* (juni 1992) 476-492.
- 103 DC, 29 november 1902.
- 104 Ibidem.
- 105 Breman, *Koelies*, 264-265.
- 106 Breman, *Koelies*, 265-266.
- 107 Breman, *Koelies*, 267-270.
- 108 DC, 20 augustus 1903: 'Een Britsch Oost-Indiër over het regeerings onderzoek'
- 109 DC, 23 oktober 1903: 'Het onderzoek van Mr. Rhemrev'
- 110 Ingezonden brief van K. aan de *Sumatra Post*, overgenomen door de DC, 28 oktober 1903.
- 111 DC, 1 juli 1904: 'Bij het overnemen van de Redactie'
- 112 DC, 7 mei 1904.
- 113 DC, 25 juni 1904. 'Ik zou liever dan de Deli-menschen met een opgestoken dreigvinger het Rhemrev-rapport voor den neus te houden en hen te wijzen op hun "vonnis", willen zoeken naar verandering en verbetering in het materialisme. Als de standaard der menschen anders is, wordt ook het leven in een gewest anders.'
- 114 DC, 29 juni 1904: 'Onvoltooide arbeid'. Hier toont Mulier zich een milieu-activist *avant la lettre*: 'Dit is noodig, want het is bedroevend zoo weinig als het gros der inwoners van Sumatra's Oostkust (en in Atjeh zal het wel hetzelfde zijn) weten van de hen omringende natuur. En het zou zonde en jammer zijn, indien hier mettertijd nog meer waardevolle oerboschen met hunne ons nog onbekende producten, zouden worden gevelde en neergebrand, d.w.z. voor eeuwig vernietigd.'
- 115 DC, 25 augustus 1904: 'Een aanval op de Oostkust'
- 116 DC, 17 juni 1904.
- 117 DC, 26 augustus 1904: 'Vertrek van den heer Mulier'

- 118 Ibidem.
- 119 *Soerabajasch Handelsblad*, 18 april 1905: 'Een studiereis over Java'
- 120 Volgens het Haags bevolkingsregister (1895-1913) vestigde Mulier zich op 12 september 1905 weer in deze gemeente. Zijn eerste adres was Kanaalweg 4, gevolgd door Frankenpark 14.
- 121 CBG-M, Doos 1: Brief A.G. de Boissevain aan W.J.H. Mulier, 11 december 1907
- 122 CBG-M, Doos 1: Brief A.G. de Boissevain aan W.J.H. Mulier, 4 november 1907.

NOTEN HOOFDSTUK 7

- 1 Ralph Waldo Emerson, 'Self-reliance' in: *Essays* (New York 1907 [1841]), 79-116, aldaar 92. Digitaal gepubliceerd op: <http://www.gutenberg.org/files/16643/16643-h/16643-h.htm>, 7 september 2014.
- 2 Cees Miermans, *Voetbal in Nederland, maatschappelijke en sportieve aspecten* (Assen 1955) 221 en 248-249.
- 3 *AH*, 16 december 1912.
- 4 <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken/gids/vereniging/1634370902>, 26 februari 2014.
- 5 *Middelburgsche Courant*, 20 mei 1907. De paragraaf was opgesteld door Mr. F.A. van Engen, later voor de VDB wethouder in Utrecht.
- 6 *AH*, 27 maart 1909.
- 7 *AH*, 2 oktober 1906: 'Sport en wedstrijden, de militaire sportfeesten'
- 8 Hubert P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I, espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001), 5.
- 9 *NvdD*, 6 oktober 1906. Kool was de generaal die koningin Wilhelmina kort voor haar troonsbestijging onderricht gaf in militaire zaken. Mogelijkerwijs droegen zijn banden met het koningshuis bij aan de betrokkenheid van de koningin bij het evenement.
- 10 *NvdD*, 2 oktober 1907.
- 11 Regionaal Archief Nijmegen, Archief Koninklijke Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding (KNBvLO), inv. nr. 196, Concept statuten en huishoudelijk reglement, Nederlandsche Militaire Bond voor Lichamelijke Opvoeding, februari 1908.
- 12 KNBvLO, inv. nr. 196, statuten voor de NBvLO, opgericht op 3 april 1908.
- 13 KNBvLO, inv. nr. 2, notulen bestuursvergadering 19 februari 1909.
- 14 KNBvLO, inv. nr. 2, notulen bestuursvergadering 24 april 1909.
- 15 KNBvLO, inv. nr. 2, notulen bestuursvergadering 19 februari 1909.
- 16 Zie: Rewijk, 'Sport voor iedereen'
- 17 *NRC*, 7 december 1910.
- 18 Rewijk, 'Sport voor iedereen', voor een overzicht van Van Tuylls resultaten als voorzitter van het NOC.
- 19 Tebbutt Collection, 4577, box 18, notitieboekje 'Naar Holland.'
- 20 Tebbutt Collection, 4577, box 18, notitieboekje 'Naar Holland.'
- 21 Tebbutt Collection, 4577, box 18, notitieboekje 'Naar Holland.'

- 22 Jan Feith, *Zwerftochten* (Amsterdam 1908), 6. De krantenverslagen waren identiek aan deze tekst en verschenen in: *AH*, 16 en 17 januari 1908.
- 23 Het EK van 1966 en het WK van 1969 werden gehouden in Deventer. Er waren toen ook weer Nederlandse schaatsers die meededen om de winst.
- 24 *LC*, 21 december 1908. Cursief in het origineel.
- 25 *AH*, 23 december 1908.
- 26 *AH*, 3 januari 1909.
- 27 *de Telegraaf*, 3 januari 1909.
- 28 *AH*, 3 januari 1909.
- 29 *LC*, 24 december 1908.
- 30 *AH*, 2 januari 1909.
- 31 *AH*, 4 januari 1909.
- 32 *Ibidem*.
- 33 *NRC*, 2 januari 1909.
- 34 *Ibidem*.
- 35 *AH*, 2 januari 1909.
- 36 Friesche Elfsteden Vereniging, *De eerste 25 jaren* (Hepkema, Heerenveen 1934) 13.
- 37 J. Lolkama, *Triomf en tragedie in de historie van de Elfstedentocht* (Franeker 1986) 4. Lolkama baseert zich op een bestuursvergadering van de Friesche IJsbond, 8 januari 1909.
- 38 *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 25 november 1908.
- 39 *LC*, 6 januari 1909.
- 40 *LC*, 6 januari 1909.
- 41 *LC*, 16 januari 1909.
- 42 *LC*, 9 januari 1909.
- 43 *LC*, 26 oktober 1909.
- 44 *de Telegraaf*, 7 februari 1912. Voor aanvang was door de deelnemers zelf het besluit genomen om te rijden, in een stemverhouding van 37 voor en 28 tegen.
- 45 *De Telegraaf*, 7 februari 1912.
- 46 *LC*, 29 januari 1917.
- 47 *dA*, 9 juni 1897.
- 48 *de Telegraaf*, 19 september 1904.
- 49 Mulier, 'Bruine Monster' 3.
- 50 Mulier, 'Bruine Monster' 5.
- 51 Mulier, 'Bruine Monster' 8.
- 52 Mulier, 'Bruine Monster' 9.
- 53 Mulier, 'Bruine Monster' 10.
- 54 Carlyle, *On heroes*.
- 55 Thomas Carlyle, *Over helden, heldendienst en heldengeest in de geschiedenis* (Utrecht 1902), vertaling door mevr. J.P. Wesselink-Van Rossum. In 1907 verscheen een goedkope editie bij de Wereldbibliotheek. Historicus Henk te Velde wijst deze publicatie aan als inspiratiebron voor de verering van politici als 'Grote Figuur' tijdens het interbellum. Hendrik Colijn is daar een voorbeeld van. Zie: Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 113.

- 56 Nietzsche werd beïnvloed door het essay 'Self Reliance' (1841), van Ralph Waldo Emerson. Emerson, die Carlyle bewonderde, legde in zijn essay de nadruk op het aspect van volstrekte en compromisloze oprechtheid of authenticiteit als het kenmerk van de Held.
- 57 DC 14 augustus 1901: 'De dreamers. Een gevaarlijk boek, slot'
- 58 DC 9 september 1899: 'Reisbrieven IV, Atjehsche indrukken'
- 59 Tresoar, Familie- en bedrijfsarchief Hepkema (FA Hepkema), toeg. nr. 108, inv. nr. 515: correspondentie met Pim Mulier, 1934-1947. Brief van Mulier aan Hepkema, 23 januari 1934. Alleen de brieven van Mulier aan Hepkema zijn in het archief te vinden.
- 60 FA Hepkema, Brief Mulier aan Hepkema, 23 januari 1934.
- 61 FA Hepkema, Brief Mulier aan Hepkema, 26 januari 1934.
- 62 FA Hepkema, Brief Mulier aan Hepkema, 2 februari 1934.
- 63 Friesche Elfsteden Vereeniging, 25 jaren, 12.
- 64 Jan Feith, 'Willem Mulier' in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club 1879-1919* 16-28, aldaar 17.
Vermoedelijk is Feiths voornaamste bron Mulier zelf, in die mate zelfs dat Feith ook als een soort *ghost writer* beschouwd kan worden. Veel informatie in de schets kan alleen van Mulier afkomstig zijn, bijvoorbeeld over de Indische jaren. De tweede helft van het stuk is eigenlijk een parafrasering van Muliens 'sportdagboek', 22-28. Niet alleen het boekje, maar ook de toelichting kan alleen van Mulier afkomstig zijn.
- 65 Feith, 'Willem Mulier' 22.
- 66 *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 19 januari 1910.
- 67 NRC, 3 februari 1910. Het gaat hier om de parafrase van een artikel uit *De Maandagmorgen* van W. Liernur jr.
- 68 hS, 3 maart 1910.
- 69 W.J.H. Mulier, 'Beroepsvoetbal. Open brief aan het bestuur van den Neder[andse] Voetbalbond' in: *Het Sportblad*, 3 maart 1910.
- 70 Mulier, 'Beroepsvoetbal'
- 71 Mulier, 'Beroepsvoetbal'
- 72 *de Telegraaf*, 28 februari 1910. Uit de notulen van een bestuursvergadering: Het bestuur 'beschouwt het als schadelijk voor deze sport en het volk en zal daarom beroepsvoetbal zooveel mogelijk bestrijden.'
- 73 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 22 oktober 1909.
- 74 Miermans, *Voetbal in Nederland*, 112.
- 75 1 Korintiërs, 9: 23-27. De bijbelpassage is een merkwaardige grondslag voor de Corinthians-beweging, omdat juist Paulus' preoccupatie met het resultaat uit den boze was in de cultus van de *gentleman-amateur*, waarin regelmatige training werd opgevat als spelbederf.
- 76 David Goldblatt, *The ball is round, a global history of football* (Londen 2006) 48-49.
- 77 Wervingstekst in: *Corinthian, geïllustreerd weekblad voor amateursport*, 23 augustus 1929.
- 78 J.A. Brongers, 'Wat de "vader" van ons voetbal, HFC's eere-paesses vertelde' in: *Corinthian, geïllustreerd weekblad voor amateursport*, 23 augustus 1929. Het auteurschap van Brongers is interessant, omdat hij in 1947 een uitvoerig biografisch portret over Mulier schreef in het blad *sportief*. Hun kennismaking kan tijdens dit interview hebben plaats gevonden.

- 79 Mulier 'Aan mijn jubilerende Good-old' in: Karel Lotsy (red.) *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van den Haarlemschen Football Club, 1879-1929* (Haarlem 1929) 20.
- 80 W.J.H. Mulier, 'Verleden en heden van den Bond' in: *Jubileumboek KNVB 1889-1939*, 154.
- 81 "Pim" Mulier 70 Jaar: overweldigende drukte op de receptie in de Wittebrug' in: *Het Vaderland*, 10 maart 1935.
- 82 Bevolkingsregister Den Haag, adressenoverzicht: Piet van der Hem bewoonde Johan van Oldenbarneveltlaan 101. Het portret van Rie is opgenomen in de database van het Rijksburo voor Kunsthistorische Documentatie (RKD): <https://rkd.nl/en/explore/images/record?query=hem+mulier&start=2>.
- 83 Germa van Heerbeek, 'Hem, Pieter van der (1885-1961)' in: *BWN* 4.
- 84 Feith vertegenwoordigde de Nederlandse Sportpers en de ANWB. Lotsy sprak uit naam van de Belgische voetbalbond, waarvan hij Mulier ere-lid mocht maken.
- 85 *NRC*, 10 maart 1935
- 86 FA Hepkema inv. nr. 515, brief van Couvée aan Hepkema, 24 februari 1935.
- 87 FA Hepkema inv. nr. 515, brief van Hepkema aan Couvée, z.d.
- 88 *PP*, 21 maart 1926: 'Z. Exc. Jee Bee'
- 89 Monique de St. Martin, *L'espace de la noblesse* (Parijs 1993).
- 90 PvdE, brief Van Voorst Vader – Haitsma Mulier aan Piet van der Eijk, 12 augustus 1986.

NOTEN HOOFDSTUK 8

- 1 Thomas Mann, *Buddenbrooks. Verfall einer Familie* (Frankfurt am Main, 1993 [Berlijn, 1901]) 146.
- 2 CBG, collectie J.C. Maris, dossier Mulier. Knipsel zonder bronvermelding: 'Teraardebesteding J.E. Haitsma Mulier'. Zie ook *het Vaderland*, 8 juni 1938.
- 3 *DC*, 31 december 1901.
- 4 Streekarchief Epe, Notarieel Archief, nr. 5636, akte 1214 Hattem (Repertoire nummer 1214), boedelbeschrijving. Met dank aan streekarchivaris Gert Veltkamp, die de relevante documenten leverde en reeds zelf schreef over Mulier in Hattem, in *Heemkunde Hattem*.
- 5 Gert Veltkamp, 'Er ligt een stadje aan de IJssel. Het aangename leven in Hattem rond 1900' in: *Heemkunde Hattem* 66, 4.
- 6 *Ibidem*.
- 7 Gert Veltkamp, 'Roddel en achterklap. Rumoer rond hotelhouder Schenk anno 1903' in: *Heemkunde Hattem* 63, 77.
- 8 Streekarchief Epe, Nieuw archief Hattem, inv. nr. 182: Overlijdensverklaring door gemeentearts N. Cnopius, 27 december 1901.
- 9 Streekarchief Epe, Nieuw archief Hattem, inv.nr. 473: burgemeester P.J. Van Heemstra aan officier van justitie te Zwolle, 27 december 1901.
- 10 *Haarlems Dagblad*, 1 november 1907.
- 11 PvdE, transcripties van interviews. Pim zou zich uit zelfbescherming zelfs hebben verschanst in de ruime kasten van zijn villa. Zie ook: Zandbergen, 136.

- 12 CBG-M, Doos 1: Brief Jan Albarda aan Mulier, 25 januari 1919.
- 13 DC, 28 november 1903.
- 14 Mededeling in de digitale archiefinventaris op <http://www.gahetna.nl>: 'Met uitzondering van de hieronder beschreven klapper zijn alle stukken betreffende burgerlijke zaken verloren ge-gaan bij het bombardement op het Bezuïdenhout d.d. 3 maart 1945.' Bezocht op 31 juli 2014.
- 15 Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (proefschrift Wageningen, 1992) 413. Digitaal geraadpleegd via: <http://edepot.wur.nl/134635>, op 31 juli 2014.
- 16 Van Poppel, *Trouwen in Nederland* 415.
- 17 Bevolkingsregister Den Haag. Ze verbleef de eerste maanden in twee villa's aan de Badhuisweg, daarna voor langere tijd in hotel Zeven, Molenstraat 26. In zeventien jaar verhuisde Cornelia zeven keer.
- 18 *Haarlems Dagblad*, 4 juni 1913. In een advertentie voor Reisbelasting werd het doel vermeld: '[A]n minvermogenden, en daaronder in de eerste plaats kostwinners, die herstel van gezondheid noodig hebben, een verblijf van enkele weken in een herstellingsoord te bezorgen.' Een eerdere advertentie verscheen al in het *Haarlems Dagblad* van 8 juni 1911.
- 19 *IJmuider Courant*, 2 juni 1917.
- 20 *Haarlems Dagblad*, 17 december 1917.
- 21 *Haarlems Dagblad*, 5 februari 1920.
- 22 *LC*, 3 januari 1921.
- 23 PvdE: een kopie van Muliers manuscript over de dood van Rie, waaronder zijn grafrede.
- 24 *Het Vaderland*, 9 juli 1922.
- 25 PvdE, brief Dr. L.J.V. Wijsenbeek aan Piet van der Eijk, 24 februari 1984.
- 26 CBG-M portefeuille 1, Johannes Haitsma Mulier aan Pim Mulier, 9 november 1905.
- 27 CBG-M doos 2, Gerard Haitsma Mulier aan Pim Mulier, 30 april 1907.
- 28 Schmidt, *Teding van Berkhout*. Deze studie beschrijft de teruglopende maatschappelijke relevantie van de adellijke status voor de familie Teding van Berkhout.
- 29 C.J.M. Bruin en C. Schmidt, 'Het boekstaven van aanzienlijkheid in het koninkrijk der Nederlanden' in: *Jaarboek CBG* 34 (1980) 203-220, citaat 219.
- 30 Yme Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' *Boeken der kleine zielen* en het beschavingsdefensief rond 1900' in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998), aldaar 194.
- 31 Hun leven werd beschreven in een artikel van A.T. Reitsma 'Hoe men in het jaar 1618 over kometen dacht en schreef' in: *Album der Natuur* (Groningen 1859) 161-184.
- 32 Marcel Roethlisberger - Bianco, *Cavalier Pietro Tempesta and his time* (Newark 1970).
- 33 Ook de families Van der Hoop, Van Middachten en Sels-Van Löben Sels werden door Wijnaendts van Resandt beschreven. Zijn zoon trad in zijn voetsporen, met rapporten over tientallen families. Waar Wijnaendts van Resandt sr. evenwel werkte voor de elite, speelde zijn zoon een rol in de democratisering van de genealogie. Hij schreef in de jaren zeventig enkele populaire handleidingen.
- 34 CBG-M doos 4, W. Wijnaendts van Resandt aan Pim Mulier, 29 augustus 1927.
- 35 Tresoar, RA Friesland, "Agenda", inv. nr. 26, Pim Mulier aan A.L. Heerma van Voss, 7 april 1927.

- 36 CBG-M doos 4: Pim Mulier aan Gerard Haitsma Mulier, 25 juli 1927 (kladversie, op papier van Hotel "Naeff" Het Heerenlogement, te Velp).
- 37 Kees Bruin, 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden' in: J. Aalbers en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patrici-aat in de Noordelijke Nederlanden*. (Meppel 1987) 141-190, aldaar 143.
- 38 Mr. F.W.B. baron van Lynden, 'Enkele notities over het adelsrecht en het adelsbeleid in de periode Van Valkenburg', in: CBG, *Liber Amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg* (Den Haag 1985).
- 39 Kees Bruin, "Wat heet dubbel. De sanering van dubbele namen rond de Tweede Wereldoorlog" in: *De Gids* (februari 1999) 102-111.
- 40 Aan de secretaris-generaal van Justitie geeft de oud-Burgemeester van Sloten: 'eerbiedig te kennen (...) dat zijn familie reeds vanaf de invoering van den Burgerlijken Stand in 1811 ter goeder trouw de naam Haitsma Mulier als familienaam heeft gevoerd; dat in het begin der vorige eeuw met geringe moeite en kosten een naamsverandering had kunnen verkregen worden, wat echter helaas is verzuimd; (...); dat indien slechts enkele leden van de familie een verzoek om naamsverandering zouden indienen en anderen dit zouden nalaten, omdat voor hen de kosten een bezwaar vormen, dit tot het ongewenschte gevolg zou leiden, dat kinderen uit hetzelfde huwelijk geboren, verschillende namen zouden dragen, zoodat de uniformiteit, waarnaar juist gestreefd wordt, alsdan teloor zoude gaan; Redenen waarom hij zich richt tot U Hoog Edel Gestreng, met het eerbiedig verzoek het daarheen te willen leiden, dat bij indiening van een collectief adres om naamsverandering van onze familie met een éénmalige betaling van het zegelrecht kan worden volstaan.' Archief Hoge Raad van Adel, Den Haag, Dubbele namen dossier Haitsma Mulier.
- 41 CBG-M doos 4: brief A.K.H.S. Haitsma Mulier aan W.J.H. Mulier, 3 oktober 1942.
- 42 CBG-M doos 5A: brief H. Oosterling aan Gerard Haitsma Mulier, 25 maart 1913.
- 43 CBG-M doos 5A: brief H. Oosterling aan Mulier, 7 juli 1913.
- 44 CBG-M doos 5A: brief Mulier aan J. Riemersma, 29 september 1936.
- 45 PP 21 mei 1933: 'Inzake de geslachts- en wapenkunde tentoonstelling - Onverschilligheid ten opzichte der familiegeschiedenis'
- 46 PP 2 december 1934: 'Van belastbare blazoenen - De tengels van den fiscus in onze familie-poesaka'
- 47 Ibidem.

NOTEN HOOFDSTUK 9

- 1 Louis Couperus, *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan* (Amsterdam 2009 [1906]) 239.
- 2 PP 23 maart 1930: 'Kasteelen'
- 3 PP 25 december 1927: 'Een gelijmd glaasje'. Zijn omschrijving daar van de verrukking over het eerste glaasje in zijn collectie is wervelend: 'En dan verlustig ik mij in het gezicht van dit wonderkindje van glas, zie hoe het oprijst uit den stillen platten, ronden voet in een rechten lijn eerst, dan een bolletje vormt en zich splitsen gaat, opwervelend in twee,

om elkander heen stoeiende, draaiende, verrukkelijk buigzame, zwiepende opwolkende lijnen, die hooger op zich weer oplossen en zich openen als een grote bloemkelk, ragfijn, maansteen kleurig van tinten als Jaspis en aqua marine, alsdan in sluiers voortwemelt tot een koepeldak, waarboven weer opnieuw spiralen nieuwe kronkelsluiers van glas, om te eindigen in een topsieraad, 'n pauwtje met twee uitstaande vleugels van donker smaragdgroen, fel contrasteerende in kracht van kleur tegen het ijle droomgewrocht in bijna etherisch fijn broos glas, dat is als een offerande, een door den wind verwaaide rooksluier slechts even getint en heel licht, licht als een veertje.'

- 4 A.A.M. de Jong, 'Gelder, Hendrik Enno van (1876-1960)' in: *BWN* 1.
- 5 Jet Pijzel-Dommisse en Titus Eliëns, *Glinsterend glas. 1500 Jaar Europese glaskunst, de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag* (Zwolle/Den Haag, 2009) 14-18. Ook: Enno van Gelder, 'W.J.H. Mulier, glasverzamelaar' in: *Mededelingen van de dienst voor schone kunsten der gemeente 's Gravenhage* 9 (1954) 51-54.
Over het plan van schenking schreef Mulier aan zijn zwager Jo van Hasselt: 'Hoofdgedagidde is in Nederland ten slotte het Haagsch Museum. Het zou wel aardig zijn, wanneer de hele collectie daar terecht kwam.' KvP, Mulier aan Jo van Hasselt, 7 oktober 1930.
- 6 Pijzel-Dommisse en Eliëns, *Glinsterend Glas* 172-173.
- 7 Pijzel-Dommisse en Eliëns, *Glinsterend Glas* 27-28.
- 8 KvP, Fremersdorf aan Mulier, 13 januari 1938.
- 9 KvP, Fremersdorf aan Mulier, 20 juli 1939.
- 10 KvP, mej. van der Velde aan Mulier, 28 november 1942.
- 11 KvP, Van Gelder aan de 'Nederlandsche militaire autoriteiten belast met inkwartiering', september 1940.
- 12 http://en.wikipedia.org/wiki/The_Scarlet_Pimpernel, 5 augustus 2014.
- 13 Mulier correspondeerde veelvuldig met lezers en kreeg ook geregeld fanmail. 'Ik moet het uiten hoe ik in bewondering ben voor jouw gaven van opmerken, vasthouden en beschrijven van je indrukken – schriftelijk zoowel als mondeling – dat u den ander daarvan mee doet genieten, en dat nooit betoogend maar dartzel springend, soms van den hak op den tak – meeslepend je lezer of toehoorder.' KvP, Evert Scheltema aan Mulier, 21 maart 1937.
- 14 PvdE, brief Gerardina Hendrika van Voorst Vader – Haitsma Mulier aan Piet van der Eijk, 12 augustus 1986. Het bevat herinneringen aan 'Oom Pim.' De dochter van zijn achterneef Tjepco Gerard Haitsma Mulier, Gerardina Hendrika vond de stukken 'soms erg saai, en wel leuk als ze teruggrepen op belevenissen van hem en andere familieleden.'
- 15 Wm. Mulier, 'Welkomstwoord' in: *Buiten, geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd*, 1, 1 (Scheltema & Holkema, Amsterdam 1907).
- 16 PP 7 augustus 1921: 'Stakende dienaaren'
- 17 Ibidem.
- 18 PP 20 april 1930: 'Onze hachjes'
- 19 Ibidem.
- 20 PP 27 februari 1921: 'Nieuwe kunstrichtingen'
- 21 PP 18 december 1932: 'Kuddegeest'
- 22 PP 10 mei 1925: 'Discipline'
- 23 PP 3 december 1922: 'Sinterklaas op den kouden hoek'

- 24 Rapport over het Verbond van Actualisten van de Centrale Inlichtingen Dienst, digitaal raadpleegbaar via <http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/0500-0599/555.pdf>, 6 augustus 2014. Leider Alfred Haighton was een radicale fascist die op audiëntie ging bij Mussolini en bij de toen nog marginale Hitler. Het Verbond van Actualisten ging binnen enkele jaren ten onder aan onderlinge ruzie en richtingensrijd.
- 25 *De Telegraaf*, 19 december 1923.
- 26 PP 10 februari 1924: 'Plus royaliste que le Roi'
- 27 Ibidem.
- 28 Pim Pernel, *Naar het land van Mussolini* (Leopold, Den Haag 1926) 158-159.
- 29 Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou, de Nederlandse relatie tot de Sovjet_unie, 1917-1942* (Amsterdam 1985) 39. Het is precies Oudendijks 'onstuimig-verontwaardigde impressie-onisme' dat Muliers stuk vorm geeft. De rapportages van gezant W.J. Oudendijk werden ingezet om de Nederlandse regering op de hoogte te stellen van de bolsjewistische politiek. Mulier zou Oudendijk kunnen hebben gekend van diens rapport over de status van Chinese onderdanen in de Indische koloniën. Zie: C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919*, deel 2.6, nr. 203. Geraadpleegd via: [http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bupo/#page=386&accessor=toc&source=7&view=](http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bupo/#page=386&accessor=toc&source=7&view=,), 5 september 2014.
- 30 PP 2 augustus 1936: 'A la guerre, comme a la guerre - De vreemde zoete smaak'
- 31 In het koffertje met documenten van Pim Mulier in het Haags Gemeentemuseum bevinden zich twee verwijzingen naar de partij. Een doorgescheurd vel briefpapier met partijlogo (met aantekeningen op de blanco zijde) en een aantekening in een administratieboekje voor correspondentie, waar de partij vermeld staat tussen andere organisaties waarvan Mulier in 1940 uit geldnood het lidmaatschap wil opzeggen.
- 32 R. Louman, 'De depressie te Wassenaar' in: H.W. von der Dunk (red.), *In de schaduw van de depressie, de NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn, 1982) 155-208, aldaar 179.
- 33 Louman, 'Depressie te Wassenaar' 199-200.
- 34 *het Vaderland*, 29 september 1935.
- 35 CBG-M doos 4: Nel Haitsma Mulier - Van Beusekom aan W.J.H. Mulier, z.d. [1932].
- 36 CBG-M doos 4: Henri Haitsma Mulier aan W.J.H. Mulier, 22 januari 1933. Als Johan Pieter Haitsma Mulier kwam 'het jong' op 22 augustus (precies zeven maanden later dus) ter wereld.
- 37 Mr. J.H.P.V. Haitsma Mulier, *Muien en zwinnen, jaarrede op de algemeene vergadering van het Nationaal Jongeren Verbond* (zp, [1938]) 4.
- 38 Haitsma Mulier, *Muien en zwinnen* 3.
- 39 Henri's herinneringen aan de meidagen van 1940 zijn digitaal gepubliceerd: http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO01:TRES01_KBN014000031.
- 40 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) Den Bosch, archief Nationaal Front/Zwart Front, toeg. nr. 234, inv. nr. 748. Brief van Ir. E.A.J.H. Nicolas (farmacoloog, RU Utrecht) aan mr. J.H.P.V. Haitsma Mulier, 28 september 1940. Nicolas was aangeslagen op de 'volkomen destructieve, sentiments- en ressentiments-protuberansen' die herhaaldelijk geplaatst werden in de rubriek 'De Windhoek', in *Nederlands Dagblad*. Na weer een

- oprisping van jodenhaat in deze rubriek, geplaatst notabene naast zijn eigen artikel, gaf hij zijn ongezoeten mening aan de redacteur Kuyle. Op last van Arnold Meijer werd de kwestie voorgelegd aan een 'eere-raad.' Nicolas vraagt in deze brief aan Haitsma Mulier om daarin namens hem zitting te nemen.
- 41 BHIC, NF, inv. nr. 1886. Brief van K.H. Tussenius aan mr. J.H.P.V. Haitsma Mulier, 4 juni 1941. Uit de brief blijkt ook dat Arnold Meijer door Haitsma Mulier werd afgewezen als een mislukkeling: 'Gy meent dat de ploegbaas van het werk geen verstand heeft.'
- 42 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 104, De Nederlandse Kultuurkamer, inv. nr. 191.
- 43 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 31 december 1938.
- 44 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 17 september 1939.
- 45 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 25 augustus 1939.
- 46 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 17 september 1939.
- 47 KVP, concept Mulier aan Fremersdorff, [13 juni 1941]. De conceptversie is niet geda-teerd, maar in de concept-brief van 2 juli noemt M. een brief van deze datum met gelijke inhoud.
- 48 KvP, correspondentieboekje 1940.
- 49 Ibidem.
- 50 PvdE, kopie van het manuscript 'Uit de laatste dagen van Rie'
- 51 Ibidem.
- 52 PvdE, G. van Voorst Vader - Haitsma Mulier aan Piet van der Eijk, 12 augustus 1986.
- 53 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 30 mei 1941.
- 54 KvP, concept Mulier aan Fremersdorff, 28 juli 1941. De afzondering was betrekkelijk, gezien de honderden condoléancekaarten die Mulier ontving en beantwoordde.
- 55 *het Vaderland*, 28 november 1942. Mededeling onderaan een aflevering van Pim Pernel.
- 56 CBG-M doos 5A: Mulier aan Hans van Son, secretaris Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 20 maart 1944.
- 57 Brongers, 'Sportpionier' 12. Aan Brongers vertelde Mulier dat hij rondfietste 'met 'n naargeestige karbonkel in zijn nek met hoge koorts door de Twellose dreven, tot hij van ziekte van zijn fiets viel en in het ziekenhuis werd opgenomen, stante pede geopereerd en – tot verwondering der medici – weer opkikkerde. 'n Tweede operatie was n.l. nodig: er was geïnfecteerd bloed in de hersenen. Dat hij toch herstelde kwam volgens de behandelend arts, de Zutfense chirurg dr. Jonker aan zijn 'idioot grote voorraad vitaliteit en aan [zijn] grote weerstand tegen Magere Hein.' De operaties noemde Mulier ook in een brief aan Hepkema, 13 februari 1945. Hier noemde hij november 1943 als tijdstip van de operaties.
- 58 KvP, mej. K. van de Velde aan Mulier, 15 maart 1943.
- 59 HFC archief, Pim Mulier aan bestuur HFC, z.d.
- 60 FA Hepkema, inv. nr. 515: correspondentie Pim Mulier, 1934-1947. Mulier aan Hepkema, 13 februari 1945.
- 61 CBG-M doos 5A: Hans van Son aan Mulier, 18 maart 1944.
- 62 CBG-M doos 5A: Mulier aan Hans van Son, 20 maart 1944.
- 63 CBG, dossier Maris van Sandelingenambacht, formulier van: 'Regeringsvoorlichtingsdienst, Afdeling documentatie, Biografisch archief.'

- 64 Prins Bernhard Fonds, *Verslag over het jaar 1951* (Amsterdam 1951) 38.
- 65 NA-KNVB, inv. nr. 423: documenten 60 jaar KNVB.
- 66 PvdE, dr. L.J.V. Wijsenbeek aan Piet van der Eijk, 24 februari 1984.
- 67 *Haagsche Courant*, 15 april 1954: 'Pionier van de gehele Nederlandse sportbeweging ter aarde besteld, Laatste gang van Pim Mulier'
- 68 *LC*, 17 april 1954: 'Tallozen volgden de laatste gang van Pim Mulier'
- 69 *de Telegraaf*, 16 april 1954.
- 70 *LC*, 17 april 1954.
- 71 *de Telegraaf*, 16 april 1954.